

SZÍNLELÉS ÉS REJTŐZKÖDÉS

A kora újkori magyar politika szerepjátékai

Szerkesztette:

G. Etényi Nóra és Horn Ildikó

L'Harmattan

Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület

Dissimulatio mortis

A halál koncepciói a kora újkori irodalmi emblematikában

Ismeretes, hogy az irodalmi emblematika Európa-szerte fontos szerepet játszott a kora újkori véleményformálásban, a társadalmi, erkölcsi és politikai gondolkodás, az udvari és közéleti kultúra alakításában. A szimbolikus reprezentáció egyik hosszú ideig kedvelt formájaként jó lehetőséget kínált különféle társadalmi, politikai, kulturális, vallási és más elképzelések közvetítésére. A kifejezésmód egyik alapvető sajátossága a közölni kívánt gondolatok áttételes kifejezése, különböző mértékű elrejtése, melynek révén az emblematika hozzájárult az álcázás, színlelés változatos technikáinak elsajátításához. A továbbiakban azt vizsgáljuk, milyen megoldások születtek a halál tényének irodalmi feldolgozására az emblematikus műfajokban, milyen eszméket hoztak kapcsolatba a halállal, s mi volt az emblémák szerepe ezen eszmék érvényesítésében.

A halállal kapcsolatos magyarországi és magyar vonatkozású irodalmi emblematika vizsgálatában legalább három körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni. 1. A kora újkori uralkodói és főúri temetések gyakorlata, a gyászszertartások tervezetei, cselekménysora és szimbolikus látványelemei régóta kutatott, ma is új eredményeket hozó téma,¹ míg a halálról alkotott kép, a halállal kapcsolatos elméleti gondolkodás alakulása és ennek irodalmi lecsapódása jóval kevésbé ismert. 2. Az irodalom és a képzőművészetek rendkívül változatos módon dolgozták fel a halál

¹ Az újabb szakirodalomból vö. pl. *Jakó Klára*: Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kovács András. Kolozsvár 1996. 240–243.; *Horn Ildikó*: Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból. ItK 102. (1998), 760–772; *Géza Pálffy*: Die adelige Funeralkultur und Typen von Grabdenkmälern im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. In: Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Mark Hengerer. Köln, Weimar, Wien 2005. 483–515; *Szabó Péter*: Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé. In: *Uő*: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon. Bp. 2008. 159–178.

témáját, s alig van irodalmi műfaj, melyben ne találkoznánk vele.² Az irodalom történetére egészen a 18. század közepéig jelentős befolyást gyakoroltak az egyházak, s a kultúra keresztény szabályozása és a teológiai-morális szemlélet nagymértékben meghatározta a halálról való gondolkodás kereteit.³ A téma- és motívumtörténeti kutatások – a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – az utóbbi évtizedekben meglehetősen háttérbe szorultak, s csupán kevés vizsgálat készült a halálról mint irodalmi témáról.⁴

A magyarországi és magyar vonatkozású emblémáskönyvekben, emblematikus kéziratokban és nyomtatványokban előkelő hely illeti meg a mulandóságot, az elmúlást és a halált közvetlenül vagy áttételesen tematizáló kép-szöveg együtteseket. Az 1542–1826 közötti időszakra vonatkozó, több mint 150 tételes bibliográfia⁵ közel ötven tétele, azaz a művek mintegy egyharmad része tartalmaz olyan szim-

² Néhány kiragadott példa: *Heltai Gáspár*: Vigasztaló könyvecske. Kolozsvár 1553; *Pesti György*: A halálról való emlékeztető ének [1560]. Régi Magyar Költők Tára, XVI. század, 6. k., Kiad. Szilády Áron. Bp. 1912. 25–36, 327–343; *Pesti György Haláltánc éneke* Holbein képeivel. Közli Dézsi Lajos. Bp. [1927]; A Pestinek ösztönzésül szolgáló latin mű francia eredetijéhez vö. *Gisèle Mathieu-Castellani*: Emblèmes de la mort. Le dialogue de l’image et du texte. Paris 1988. 36–46; *Debreczeni [S.] János*: A keresztény embernek e világtól való elbúcsúzásának formája. In: *Uő*: Christianus suspirans. Debrecen 1615. 43. fejezet; *Lépes Bálint* (ford.): Az halandó és itéletre menendő tellyes emberi nemzetnek fényes tüköri. I. k., Prága 1616. (2. kiad.: Eger 1771); *Nyéki Vörös Mátyás*: Tintinnabulum tripudiantium. Pozsony 1636 (2. kiad.: Pozsony 1644); kiadva: Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 2. k. S. a. r. Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla. Bp. 1962. 175–219, 483–493; *Darholcz Kristóf*: Novissima tuba azaz Íteltre serkentő utolsó trombitaszó. S. a. r., jegyz. Németh S. Katalin, utószó Jankovics József. Bp. 1986; *Halotti emlékvors* Bethlen Elek fölött és Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen műve 1697-ből. Bev., kiad. Dézsi Lajos. Bp. 1895; *Bökényi János*: A halál beszélgetése (1772). In: *Protestáns iskoladramák*. S. a. r. Varga Imre. Bp. 1984. 401–415.

³ *István Bitskey*: The Role of Churches in the Development of Hungarian Baroque Literature. In: *Synthesis. Hommage à Alexandre Ciorănescu* (Bucarest), 18. (1991) 33–41; *Uő*: Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit, Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte. Frankfurt/M. 1999.

⁴ Így pl. *Elek Oszkár*: A halál motívuma és a haláltánc, I–IX., Athenaeum 16. (1907) 30–39, 160–174, 374–380, 487–496; 17. (1908) 55–61, 213–219, 351–356, 468–483; 18. (1909), 162–189; *Kozáky István*: A középkori haláltánc keletkezéstörténete. I–II. Egyetemes Philológiai Közöny 50. (1926) 90–101, 202–210; *Uő*: A haláltáncok története. Geschichte der Totentänze. I–III. Bp., 1936, 1941, 1944; *Terestyéni Ferenc*: A halál kifejezése a Szigeti veszedelemben. Magyar Nyelvőr 78. (1954) 211–212; *Klaniczay Tibor* Zrínyi Miklós. Bp. 1964. 274–279; *Lukácsy Sándor*: Ubi sunt. Egy formula rövid életrajza. In: *Uő*: Isten gyertyácskái. Pécs 1994. 286–318; *Uő*: Magyar haláltáncok. In: *uo.*, 319–356; *Szilasi László*: Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban). ItK 101. (1997) 217–234. Vö. *Kecskeméti Gábor*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. Bp. 1998.

⁵ *Knapp Éva*: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez. (Historia Litteraria 14.) Universitas Kiadó, Bp. 2003. 285–304; *Éva Knapp – Gábor Tüskés*: Emblematism in Hungary. A study of the history of sym-

bólumokat, emblémákat és emblémaleírásokat, amelyek kapcsolatban állnak a halállal, az élet végességének és a mulandóság gondolatával. Ugyanakkor a halál csak kivételesen vált egész emblematicus művek meghatározó témájává. Ezek a művek más-más feladatot töltöttek be, különböző műfajokat és eltérő reflexiós szinteket képviselnek. Együttes vizsgálatukat az emblematicus kifejezésmód következetes használata, valamint a halál motívumának rendszeres és változatos tematizálása indokolja. Az emblémákat műfajok szerint csoportosítva, a reprezentatív példák kiemelésével mutatjuk be, tárgy- és eszmetörténeti metszetet adva a forrásanyagról.

Zsámboky János halállal kapcsolatos emblémái

Ismeretes, hogy *Emblematájában* Zsámboky következetesen törekedett az emberi élet minél szélesebb körű bemutatására, s több emblémájának központi témája vagy hangsúlyos motívuma a halál. Az „In morte vita” (Élet a halálban) mottójú emblémát az általa személyesen ismert⁶ velencei filológusnak és nyomdásznak, Paolo Manuziónak, Aldus Manutius fiának ajánlotta.⁷ A képen a halál és a halálon túli élet jól ismert jelképei láthatók: a lenyugvó nap sugarai megvilágítják a glóbuszon elhelyezett, babérkoszorúval övezett, szárnyas koponyát, mely fölött homokóra és nyitott könyv; a glóbusz alatti harsona a hírnév jelképe. Arthur Henkel és Albrecht Schöne értelmezése szerint, mellyel lényegében egyetérthetünk, az embléma a halálon túli dicsőséget jelenti.⁸ (1. kép)

bolic representation in Renaissance and Baroque literature. (Frühe Neuzeit, Band 86) Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2003. 253–267; *Uők: The Emblem in Hungary*. In: Companion to Emblem Studies. Ed. by Peter M. Daly, AMS Press, Inc., New York 2008. 223–249.

⁶ Zsámboky itáliai tanulmányai és 1553-tól Padovából tett utazásai során ismerkedett meg Francesco Robortello, Petrus Victorius és mások mellett Paulo Manuzióval. Az 1556 és 1571 közötti időből jelentős számú egymáshoz írt levelük maradt fenn. Manuzio egyik levelében örömet fejezte ki, hogy három fia közül a legidősebb, Aldo Manuzio Zsámboky János társaságába került. *Várady, Imre*: Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll' umanesimo italiano. Corvina Kiadó, Bp. 1935. 10; *Hans Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584. Wien 1968. 10, 14, 16, 23–24, 58–60, 71–73, 123–125; vö. *Téglásy Imre*: A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig). Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. 58. Köszönjük Almási Gábornak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az általa összegyűjtött Zsámboky-levelezés jegyzékét.

⁷ *Zsámboky (Sambucus), János (Joannes)*: Emblemata. Ch. Plantin, Antverpiae 1564. 116. Vö. *Arnoud Visser*: Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism. Brill, Leiden 2005. A Zsámboky-epigrammák általunk adott értelmezése néhány esetben eltér Henkel – Schöne német fordításától és a következő honlapon található angol fordítástól: <http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/emblem.php?id=FSAb> (2009. 04. 30.).

⁸ *Arthur Henkel, Albrecht Schöne*: Emblemata, Sonderausgabe. Metzler Verlag, Stuttgart 1978. 999.

I. SAMBUCI
In morte vita.*Ad Paulum Manutium & c.*

QVI vigiles studiis noctes egere, diesque
 Parcere non oculis, nec voluere sibi:
 Hos celebres lato nomen disseminat orbe,
 Ac simul in cælum fata suprema vehunt.
 Mortua non mors est, quæ etiam post funera viuit,
 Hoc decus à Musis, premia tanta ferunt.
 Id cute nudatum caput, & tuba, vitra libelli,
 Hora refert, laurus, nuntia fama, globus.
 Ista ferè Brugis, Viues Lodouice, sepulchro
 Addita sunt vestro symbola marmoreo.

Præcocia

Az epigramma első négy sorában Zsámboky kifejti, hogy aki magát nem kímélve, éjjel-nappal tanulmányainak élt, annak hírneve elterjed a világban, és halála az égbe emeli („in caelum fata suprema vehunt”). Az 5–6. sorban értelmezi a mottót: „Mortua non mors est, quae etiam post funera vivit, / Hoc decus a Musis, praemia tanta ferunt.” (A halál nem halál annak, aki a temetésén túl is élő marad, ilyen dicsőséget és jutalmat kap ő a múzsáktól). Ezt követően hivatkozik a kép motívumaira, s az utolsó két sorban megnevezi forrásukat, mondván: a szimbólumok megtalálhatók Juan Luis Vives brugge-i márvány síremlékén. Paolo Manuzio és Vives ismerhették egymást, mivel Vives műveinek egy része Velencében jelent meg. Zsámboky szimbólumválasztását ösztönözhetette az is, hogy Vives és Manuzio közel egy időben dolgozott Vergilius műveinek kiadásán.⁹

A horatiusi „Non omnis moriar”-gondolat (Carm. III,30,6; Nem halok meg egészen) egy másik változatát hasznosítja Zsámboky a túlzott szókimondása miatt megöletett költő, Antiphón halálát középpontba állító emblémában.¹⁰ A mottó – „Sola culpa praestanda” (Egyedül a [saját] bűn vállalandó) – és a kép között megnevezi a témát: „De Antiphonte poeta a Dionysio damnato” – Antiphón költőről, akit Dionüsziosz elveszejtett.¹¹ A képen két félmeztelen, megkötözött kezű férfit katonák kísérnek a vesztőhelyre. Henkel és Schöne elfogadható meghatározása szerint az embléma a halált legyőző erényt jelenti.¹² Az epigramma a halálra vonatkozó költői kérdéssel kezdődik: „Nullius sceleris qui conscius esse putatur, / Cur fugiat mortem? funere maior erit.” – (Miért kellene a halál elől menekülnie annak, aki tudja, hogy nem bűnös? Hiszen halálával nagyobb lesz). Zsámboky szerint, ha egy jó ember magára vállalja a bűnt, mindenért megbűnhődik („omnia soluit”), a többi gyorsan elmúlik, a tetteket elnézik. A vatesnek és bűn nélkülinek nevezett költő („Labe igitur vacuus vates”) – folytatja Zsámboky – megdorgálta az arcukat vélt bűnük miatt eltakaró társait, kérdezvén, attól félnek-e, hogy valaki holnap meglátja őket? Ezt követően megfogalmazza az embléma fő gondolatát: „Tantus amor veri, tantum sibi conscia virtus / Fidit, et oblitum non sinit esse sui” (Az igazság ilyen

⁹ Henkel, A. – Schöne A.: *Emblemata* i. m. 1000. hasáb 1. jegyzete szerint Paolo Manuzio kiadta Juan Luis Vives néhány teológiai írását. Ezt azonban nem támasztja alá a 16. századi itáliai nyomtatványok – EDIT 16 – adatbázisa és Vives művei 16. századi itáliai kiadásainak jegyzéke: Tullio Gariglio, Agostino Sottili: *Zum Nachleben von Juan Luis Vives in der italienischen Renaissance*. In: *Juan Luis Vives: Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 6. bis 8. November 1980*. Hg. von August Buck. Dr. Ernst Hauswedell & Co., Hamburg 1981. 211–260, itt: 247–260.

¹⁰ Zsámboky J.: *Emblemata* i. m. 193.

¹¹ A költő Antiphón alakja összerosódik két másik Antiphónéval: a filozófus Antiphón Athénban élt, és Szókratész ellenfele volt; a szónok Antiphón Platón az ékesszólás jeles oktatójának tartotta számon, s egy oligarchikus puccsban való részvétele miatt halálra ítélték.

¹² Henkel, A. – Schöne A.: *Emblemata* i. m. 1166. Vö. Visser, A.: *Joannes Sambucus* i. m. 202–205, 213–214.

nagy szeretete és az ennyire öntudatos erény bizalmat támaszt, s nem engedi, hogy elfeledkezzenek róla). A két utolsó sorban Zsámboky Szókratész halálára emlékeztet: „Socratis en quantum se mors diffudit in aeuum, / Solamenque mali noxia nulla grauens.” (Mennyire elterjedt Szókratész halála is az időben, és vigasz a szenvedésben, ha nem terhel bűn).

Mint Arnoud Visser megállapította, Zsámboky epigrammáját Antiphón törtenetének az a változata befolyásolta, amelyet Plutarkhosz rögzített *De stoicorum repugnantiis* c. művében. Antiphón Zsámbokynál a zsarnok erkölcstelenségét bátran bíráló, igazságszerető hős, aki a bírálatot elviselni nem képes zsarnok áldozata és az ártatlanul halálra ítélt ember példája. Sorsát Zsámboky ebből a szempontból hasonlítja Szókratészéhez, s mindkettejükre hivatkozva állítja: a cselekedetükből fakadó hírnév vigasz lehet az ártatlan áldozatoknak. Mivel Antiphón kivégzésének oka a zsarnokság bírálata volt, az embléma politikai üzenetet is hordoz: az igazságtalan zsarnok hatalma mulandó, szemben az igazságot kimondó költő hírnevének halhatatlanságával. Antiphón a tudós költő erkölcsi felelősségtudatát képviseli, akinek példájával Zsámboky az erény elsőbbségét hangsúlyozza az erőszakos halállal szemben.

A „Non omnis moriar”-képzet jelen van két, mottó nélküli verses epitáfiumban és két további emblémában is. Az egyik epitáfiumot Zsámboky Petrus Lotichius Secundus emlékére írta, aki tanuló társa volt a padovai egyetemen.¹³ A kép középpontjában a humanista kortársak által kora legnagyobb tudós költői (poetae sapientes)¹⁴ egyikének tartott Lotichius képzeletbeli szarkofágja látható. A babérfüzérrel díszített kőkoporsó előtt középen álló Aszklepiosz alakja arra utal, hogy Lotichius – ugyanúgy, mint Zsámboky – orvos is volt. A tumba talapzatán az előtérben három folyamisten ül, kezükben oldalra fordított, befogott szájú amforával. A koporsó négy sarkán a szelek szimbólumai. A szarkofág tetején a kilenc, babérágot és saját attribútumát tartó, gyászoló múzsa ül egy hatyú körül. A jelenetre

¹³ *Zsámboky J.*: Emblemata i. m. 194–195. Zsámboky 1548/49-ben Ingolstadtban ismerte meg Lotichius és Philippus Apianust, akikkel 1553-ban Padovában is találkozott. Lotichius két elégiát ajánlott Zsámbokynak. *Gerstinger, H.*: Die Briefe i. m. 10, 14, 48. Lotichius sírja a heidelbergi Peterskirchében volt, de időközben eltávolították onnan. Egykori sírfeliratának nincs köze Zsámboky verséhez. A sírfelirat: „Hoc situs est tumulo Lotichius ille Secundus, / Carmine qui primus, primus et eloquio. / Virtus, ingenium, multa experientia, si quid / Carmina docta valent, vivere dignus erat. / Sed quia cuncta rapit fatum, pia membra quiescant / Molliter, ipse animus astra petita tenet.” *Petrus Lotichius Secundus*: Opera omnia. Vögelin, Heidelberg 1609. 292. – Ács Pál feltételezése szerint Zsámboky verse közvetlen inspirálója lehetett Rimay János Epicédiumának. *Ács Pál*: „Egy út készítettik”. Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában. ItK 109. (2005) 205–221, itt: 217–218.

¹⁴ Zsámboky számára a tudós költők sora, így Bembo, Sannazaro, Vida, Pontano, Molza, Flaminio, Sabino és nem utolsósorban Lotichius, követendő példát jelentett. Vö. *Téglásy I.*: A nyelv- és irodalomelmélet i. m. 132.

hátral szivárvány borul. A húszsoros epigrammában a „Quis situs hac urna?” kérdésre Zsámboky először megnevezi a vates és medicus Lotichium, majd Stigelius és Sabinus mellé állítja. Ezután újabb kérdésekre válaszolva sorra veszi és értelmezi a kép elemeit. A folyamistenek a Lotichiumt gyászoló Galliára, Germániára és Itáliára utalnak, a szivárvány az elhunyt barátainak szövetségét és változatos életpályáját jelképezi. Lotichius pályájának összegzése után Zsámboky utal korai halálára, s kijelenti, alkotásai a figyelmes utókorral együtt biztosítják a költő halálon túli életét. A befejezésben az antik sírfeliratok mintájára felszólítja az „utazót” (viator), azaz az olvasót: koszorúzza a költő hamvait babérral, és mondjon valét – annak reményében, hogy „iunget nos rediuiua cohors” (egyesít minket az új életre ébredő csoport). A halála előtt éneklő hatyú¹⁵ kedvelt motívum volt az emblematikában. Így például ugyancsak sír tetején állva – valószínűleg Zsámbokytól átvéve – ott látható Camerarius egyik emblémaképén.¹⁶

Görög és latin nyelvű verses epitáfiumot készített Zsámboky az ugyancsak fiatalon meghalt padovai tanítványa, Bóna György emlékére. Bóna Oláh Miklós esztergomi érsek unokaöccse volt, akiről Adrien Turnèbe is írt gyászverset.¹⁷ Az epitáfium címében Zsámboky utal Bóna erdélyi származására, szinte testvéri kapcsolatukra, a halál időpontjára és az elhunyt életkorára. A képen tájban elhelyezett glóbusz előtt három lehajtott fejű nőalak ül: a párkák. A glóbuszt átfogó pánt függőleges szárán egymás alatt fiatal férfifej és idősebb, szakállas férfarc helyezkedik el, ami valószínűleg Bóna és Zsámboky képzeletbeli portréja, egyben az idő múlásának jelképe. A vízszintes pánt közepén egy hal, balra a glóbuszból kitörő ló, jobbra kirepülő sas képe. A bal felső sarokban angyal fogadja a halott földről távozó lelkét. A pictura jól példázza Zsámboky elképzelését az emblémakép rejtett értelméről, szórakoztató, elgondolkodtató és értelmezésre ösztönző feladatáról (2. kép).

¹⁵ Vö. például *Aristoteles*: De historia animalium. 615b; *Erasmus Roterodamus*: Adagiorum Chilia-des tres, ac centuriae fere totidem. Venetia 1508. I. 154.

¹⁶ *Joachim Camerarius*: Symbolorum et emblematum ex volatilibus et insectis desumptorum centuria tertia. Nürnberg 1605. Nr. 23. (1. kiadás: 1596).

¹⁷ *Zsámboky J.*: Emblemata i. m. 228–229. Adrien Turnèbe gyászverse: De immaturo Bonae obitu. A versben Turnèbe Bónával együtt gyászolta a török elnyomás alatt szenvedő keresztény Magyarországot. Vö. *Téglásy I.*: A nyelv- és irodalomelmélet i. m. 77. Zsámboky Oláh Miklós döntése alapján lett az 1552-től Padovában tanuló Bóna praeceptor. Bóna 1559-ben bekövetkezett halálát követően Zsámboky megjelentette három Padovában folytatott beszélgetésüket és ehhez csatolta Bóna fölött mondott temetési beszédét: De imitatione Ciceroniana dialogi tres, Paris, 1561. Vö. *Gerstinger, H.*: Die Briefe i. m. 14–15. Az Emblemata 1566-os kiadásában Zsámboky külön emblémát dedikált Oláh Miklósnak (p. 240.). Oláh és Zsámboky egymásnak írt leveleihez vö. *Hans Gerstinger*: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584). Wien 1965. 7; *Gerstinger, H.*: Die Briefe i. m. és Almási Gábor 6. jegyzetben említett levelezésgyűjteményét.

EPITAPHIVM GENEROSI
adolescentis Georgij Bonæ Transylvani,
& tanquam fratris, qui obiit M. D. LIX.
ætatis suæ xx. vi. Septemb.

Ὡλλεθ' ἀπάσῃ ἀρετῇ πᾶσας λιπώκοσμος ὁ Βῶνα,
Θαῦμα χριστογενῶν τῶν φίλος ἔσκα Θεῶν.
Ἡρπασε τῶν πανδαμάτωρ μοῖρ' οὐκ ἀέκοντος
Αὐτῆ ἐπ' αἰδίου, κ' ἔριπ' ὀθνητον ὄναρ.
Ὅν φίλοι, ὀρφανικὸς σὺν πᾶσιν ὀδύρεται ὄικος,
Ἡ γητῆς κήπου φεῦξεν ὀδ' αἰθερίου.

T.H.

A görög nyelvű epigramma az ittmaradottak gyászát hangsúlyozza, és dicsóíti az elhunyt erényeit: bölcsességét, értelmét, céljait és kegyességét. A latin versben Zsámboky a haza reménységének nevezi Bónát, s a halála fölött érzett veszteséget párhuzamba állítja a gondolattal: az erőszakos halál mennyi dicsőséget és hírnevet rabolt el ettől a szomorú királyságtól, azaz Magyarországtól. De Bóna túléli ezt, s az ítéletkor legyőzi ellenségeit. Zsámboky itt a gyászolt személy halálát összekapcsolja a török által megszállt Magyarország sorsával. Az epigramma utolsó két sora szerint ezt a „monumentum”-ot az esztergomi érsek állíttatta unokaöccsének, s „könynyeivel öntözi a helyet”. Közvetlenül Zsámboky latin verse alatt olvasható Jacques Maniquet háromsoros epigrammája, ugyancsak Bóna emlékére. Maniquet szerint amint Bóna idő előtti halálával a jóság és az erény sem élhet túl a földön, úgy a boldogtalan Pannóniának sincs reménye a szabadságra.

Szembetűnő, hogy egyik epigrammában sincs közvetlen utalás a képen ábrázolt motívumokra. A ló, a hal és a sas kedvelt motívum az emblematikában, de együttes előfordulásukra nem találtunk példát. Csupán feltételezhető, hogy a három gyors mozgású állat a három elemre, a földre, a vízre és a levegőre utal, s a távozó lélek a tüzet szimbolizálja. A kép így föltehetően azt a gondolatot jeleníti meg, hogy Bóna halála révén megszabadult az elemek fogságából.

Tovább árnyalja Zsámboky halálfelfogását két másik embléma. Az elsőben a „Res humanae in summo, declinant” (Az emberi dolgok csúcspontjukon kezdenek hanyatlani) mottó alatt tengerpart közelében megfeneklett, süllyedő hajó, delelő nap és a parton olvadó hó képe.¹⁸ A mulandóságot és az emberi lét változékonyságát tematizáló epigramma először leírja, majd az emberi életútra vonatkoztatja a napsütés hatására elolvadó hó képét. Az élet változékonyságának szimbólumaként jól ismert hajó motívumát nem említi, így az a fametsző hozzáadása. A hetedik és nyolcadik sor alkotja a vers csúcspontját: a halál kikerülhetetlen, mindenkire érvényes, mindent egyenlővé tesz, senkit nem kímél egyetlen órára sem, s még az elrepülő szavaknál is gyorsabban jön („Mors aequat cunctos, opibus nec parcit in horam, / Verbaque dum volitant, ocyus illa venit”). A befejezésben Zsámboky a rózsákat megmozgató szellőnél gyorsabb halál szemléletes képével hangsúlyozza az ember védtelenségét.

A második embléma lényegében morális tanács, melyben Zsámboky ismét a mulandóságra hivatkozik.¹⁹ Az ajánlás címzettje Philippus Apianus, az ingolstadt-i egyetem matematikaprofesszora, kartográfus, aki Petrus Apianusnak (Petrus Bennewitz, Bienewitz), a neves német humanistának, V. Károly német-római csá-

¹⁸ Zsámboky J.: *Emblemata* i. m. 46; Henkel, A. – *Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 114–115; Visser, A.: *Joannes Sambucus* i. m. 253–254. – Az emblémát átvette Whitney. *Geoffrey Whitney: A choice of Emblems, and other Devices*, Ch. Plantyn, Leyden 1586. 11.

¹⁹ Zsámboky J.: *Emblemata* i. m. 23; Henkel, A. – *Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 1814. – Az emblémát átvette Whitney. *Whitney, G.: A choice of Emblems* i. m. 199. *Zsámboky Demegoriae, hoc*

szár asztronómusának volt a fia. Zsámboky és Philippus Apianus barátok voltak, 1549–1552 között együtt utaztak Európában, s valószínűleg nem véletlen, hogy Apianus nyomtatta ki Magyarország egyik első térképét. A „Quae sequimur fugimus, nosque fugiunt” (A dolgoktól, amelyeket hajszolunk, elröppenünk, és azok elröppennek tőlünk) mottó alatti képen reprezentatív épület előtt azt épp elhagyó, előkelően öltözött emberpár, fölöttük Kronosz lengeti kaszáját. A férfi hátrafordul, s rámutat egy félig nyitott, a lépcső mellett elhelyezett pénzesládára. Az explikáció két kérdéssel vezet rá a jelenet értelmére: „Quid semper querimus deesse nobis? / Cur nunquam satiat fames perennis?” (Miért keressük mindig azt, aminek híjával vagyunk? Miért nem csitul el az örökös éhség?). A problémafelvető négy első és az életvezetési tanácsot kimondó utolsó három sor között helyezte el Zsámboky a tétel indoklását: „Mors nos arripit ante quam lucremur / Tantum quod cupimus, Deum et precamur. / Vel si rem fateare confitendam, / Res, et nos fugimus simul fugaces.” (A halál elragad minket, mielőtt annyit szereztünk volna, mint amennyire vágyunk és amennyit kérünk Istentől. Vagy ha be akarod vallani az igazságot, a dolgok és mi egyaránt elröppenőek és mulandóak vagyunk). Végül azt javasolja, ne hagyjuk, hogy az anyagiak fájdalmat okozzanak, s szilárd dolgokra és a mértékletes életre alapozzuk a boldogságot. A halál tényét Zsámboky itt érvként alkalmazza a bírívágygal szembeállított dolgos élet mellett.²⁰

est conciones [...], Basel 1552. c. művének ajánlólevele Philipp és Theodor Apianusnak szól. Az 1564. április 13-án Augsburgban kelt, Fulvius Ursinushoz írt levelében Zsámboky Ursinus figyelmébe ajánlja a Rómába készülő Philipp Apianust. *Gerstinger, H.*: Die Briefe i. m. 68–69.

²⁰ Zsámboky néhány további emblémájában is felhasználta a halál témáját. Így pl. a „Dum potes vive” (Élj, amíg tudsz) mottójú, Achille Bocchinak ajánlott embléma epigrammájában (*Emblemata*, 1564, 76 f.) a tintahal vizet elszínező és a polip színt váltó, s ezzel a halászt megtévesztő, életmentő képességének példájára hivatkozva azt fejtegeti, hogy bár az embernek nincs hatalma az élet fölött, s nem tudja elkerülni a halált, az idő előtti halál nem tetszik Istennek. Vö. *Arnoud Visser*: Name-dropping and Networking. Dedications as a Social Instrument in the Emblems of Joannes Sambucus. In: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik. Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies*. Teil I. (Mikrokosmos 65) Hrsg. von Wolfgang Harms und Dietmar Peil. Frankfurt am Main usw., 2002. 355–368, itt: 362. A „Curis tabescimus omnes” (Mindannyian az aggodástól/önemésztéstől pusztulunk el) mottójú embléma epigrammájában (*Emblemata*, 1564, 138.) Zsámboky két tudós, id. Plinius és Empedoklész halálának történetét idézi példaként, amikor a melankolikus alkat veszélyeire és az aggodás önpusztító hatására figyelmeztet. Vö. *Visser, A.*: Joannes Sambucus i. m. 199–202. – Itt említjük meg, hogy Wathay Ferenc énekeskönyvében a XXII. vers előtti kép a szimbolikus „memento mori”-ábrázolások tipikus példája: virágtövek között ülő férfi egyik kezével koponyára könyököl, a másikban homokórát tart; a bal oldali virágszálak közül kettő letört. A férfi feje fölötti írásszalagon ismert bibliai idézet változata: „O homo memento quod pulvis es et in pulverem reverteris” (Gen. 3,19). A képhez tartozó vers a 102. zsoltár parafrázisa: a szorongatott ember könyörgése Istenhez. Régi Magyar Költők Tára XVII. század. 1. S. a. r. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla. Bp. 1959. 224–225, 557–558; hasonmás kiadása: Wathay Ferenc Énekes könyve. I–II. S. a. r., utószó, jegyz. Nagy Lajos, a szöveget gond. Belia György. Bp. 1976. I. 86a, II, 112–113. Helyesen állapította meg Gulyás

A fejedelmi tükrök és az érintkező műfajok halálkonceptiója

A magyarországi fejedelmi tükrök²¹ többsége a 17. századi protestáns politikai gondolkodás, illetőleg a polgári, nemesi törekvések körében helyezhető el.²² Lackner Kristóf II. Mátyás magyar királynak és Thurzó György nádornak ajánlott műve különleges példája a morális szempontú, késő humanista gyűjteményeknek. A szerző két rézmetszeten közli a magyar királyi korona mintájára elképzelt, szimbolikus korona elől- és hátulnézetét, s a koronát díszítő rekeszszománc lapok helyén és a korona talapzatán különféle uralkodói erényeket jelképező motívumokat helyez el.²³ Minden embléma prózai képleírással kezdődik, itt történik meg a kép (= figura) minden részletre kiterjedő, aprólékos leírása és értelmezése, majd a szerző ebből bontja ki a mottóválasztás indoklását. Ezután következik a kép, majd folytatódik a képleírásban már elkezdett explikáció (comprobatio). A „hoc comprobatur”, „confirmatur” kifejezések után a fontosabb emblémáknál változó számú bibliai idézet található, majd rendszerint néhány, a bibliai idézetektől elkülönített, történeti tárgyú exemplummal ér véget a fejtegetés. A forráshasználat a klasszikus humanista, késő humanista hagyományt követi, alárendelve az emblematika sajátosságainak, egyben megkísérelve a nagyszámú antik auktorhivatkozás és bibliai idézet egyeztetését. Az összesen harminckettő kép közül, melyeket mottókkal ellátva Lackner egyenként is közöl és értelmez, három foglalkozik a halállal.

A korona előlapján található XI. képen egy vár előterében álló, kiszáradt fán madár ül, alatta koponya a csontokkal. A leírás felhívja a figyelmet arra, hogy egyrészt a képen látható koponya bárkié lehet, a halál nem tesz különbséget király és zsoldoskatoná között, ugyanis „[...] lethum omnibus mortalibus praescribit” (a halál minden élőnek elrendeltetett). Másrészt – az előbbiből következően – jó, ha az uralkodó könyörületes, mert ha a szerencse letaszítja magas helyéről, lelke így kevesebb kárt szenved. A „Hic finis omnium” (Mindennek ez a vége) mottó min-

Borbála, hogy a halál allegorikus figurájának ez az ábrázolása közhelyszerű volt a korban, s nem valószínű, hogy előképe valamelyik emblémáskönyvből származott. A versgyűjtemény sem tekinthető emblémáskönyvnek, annak ellenére, hogy a nyomtatott formát utánozza, az illusztrációk közül tíz emblematikus jellegű, s egy részük kapcsolatba hozható Joachim Camerarius gyűjteményével. *Gulyás Borbála*: Wathay Ferenc „emblémáskönyve”? Megjegyzések az Énekeskönyv emblematikus ábrázolásaihoz. In: Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra. Fiatal kutatók Balassi-konferenciája. Bp. 2004. november 8–9. Bp. 2004. 60–69.

²¹ *Dietmar Peil*: Emblematische Fürstenspiegel im 17. und 18. Jahrhundert: Saavedra – Le Moyne – Wilhelm. Frühmittelalterliche Studien 20. (1986) 54–92, itt: 91–92.

²² *Hargittay Emil*: A fejedelmi tükrő műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. ItK 99. (1995) 441–443; *Uő*: Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben. (Historia Litteraria 10.) Universitas Kiadó, Bp. 2001.

²³ *Christoph Lackner*: Coronae Hungariae Emblematica descriptio. Lavingae Suevorum 1615.

den valószínűség szerint kihagyásos idézet Seneca 66. leveléből.²⁴ A kép és a mottó további explikációjaként Lackner a halálra és a mulandóságra figyelmeztető bibliai idézeteket és exemplumokat közöl Fülöp makedón királyról, Szaladin szultánról, Nagy Sándorról és I. Miksa császárról.²⁵ (3. kép)

A XXII. képen temetővel körülvett templom és település fölött szárnyas vízi-órára (clepsydra alata) állított koponya látható. A képet Lackner a korona hátsó részén helyezte el, hogy az, mint szimbolikus időmérő, folyamatos tevékenységre ösztönözze az uralkodót. A kép motívumai hasonló elrendezésben megtalálhatók Zsámboky Paolo Manuziónak ajánlott, említett emblémáján.²⁶ Mint Kovács József László megállapította, Lackner fő forrása Valeriano *Hieroglyphicája* volt,²⁷ ugyanakkor Lackner – bár nem hivatkozta – minden valószínűség szerint forgatta Zsámboky *Emblemataját* is. A kép a mottóval együtt („Temporis honesta avaritia” – Az idő becsületes bírvágya) egyrészt emlékeztet az élet rövidségére, másrészt rámutat arra, hogy az egyetlen becsületes bírvágy az időre vonatkozik. A mottóhoz nem tartozik hivatkozás, megállapítható azonban, hogy ez is kihagyásos idézet Seneca *De brevitate vitae ad Paulinum* című munkájából.²⁸ Az idő gyors múlására figyelmeztető emblémát Lackner néhány bibliai idézettel egészítette ki.²⁹ (4. kép)

A XXXI. embléma segítségével idézi fel Lackner a halál utáni emlékezet és a feltámadás keresztény gondolkörét. A tűzben eléggé fönix képi toposzához,³⁰ mely

²⁴ „[...] mors quidem omnium par est. [...] Idem enim finis omnium est [...]” Seneca: *Levelek*. (Seneca Lucilio suo Salutem) 7, 66, 43–44.

²⁵ *Lackner, Cb: Coronae Hungariae* i. m. 92–97. – Zsolt. 82(81),6–7; Sir. 40,1; Iz. 40,6–7; Bölcs. 5,8–11; Sir. 10,9,11; Sir. 14,18–19; Sir. 38,23; Jób 1,21; Mt. 27,57–59; Zsolt. 31(30); Fülöp makedón királyt egy szolga naponta figyelmeztette a mulandóságra; a haldokló Szaladin egy leplet vitetett körül a táborban, jelezvén, hogy csak ennyit visz magával a halálba; Nagy Sándor megölette Callisthenest fiával együtt, mert az megintette, mire a filozófus megátkozta, ami beteljesült, mert az uralkodó tizenkét évi uralkodás után, harminckét évesen meghalt; I. Miksa császárt nem bosszantotta fel az emberek közti egyenlőséget hirdető falra írt szöveg („Da Adam reut / unnd Eva span / Wer war Kaiser oder Edelman”), s föléje írta „Ich bin wol wie ein ander Mann / ohn daß mir Gott die Ehre gann”.

²⁶ *Zsámboky J.: Emblemata* i. m. 99.

²⁷ *Kovács József László: Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*. Sopron 1972, 80. – Emellett Lackner többször hivatkozással idézett például Ovidius, Sallustius, Plutarchos, Livius, Valerius Maximus, Antonio Beccadelli, Melanchthon, Erasmus, Theophrastus, Paracelsus és Girolamo Cardano műveiből.

²⁸ „[...] simul ad iacturam *temporis* uentum est, profusissimi in eo, cuius unius *bonesta avaritia* est.” Seneca: *De brevitate vitae ad Paulinum*. III. 1.

²⁹ *Lackner, Cb: Coronae Hungariae* i. m. 143–146. – Zsolt. 144<143>,4; Zsid. 9,27; Sir. 18,7–9; Zsolt. 90<89>,9–10; Ter. 47,7–9.

³⁰ *Lackner, Cb: Coronae Hungariae* i. m. 180–183. Lackner a kép kapcsán megjegyzi, hogy sok uralkodó használta ezt a szimbólumot, így az egyiptomiak is, mellyel minden biznnyal első-sorban Valeriano *Hieroglyphicáját* kívánta emlékeztetbe idézni. Lackner fönixábrázolása a jobb és a bal oldal felcserélését figyelmen kívül hagyva megegyezik Camerariuséval, s Lackner mot-

Hic finis omnium.

Hoc comprobat Psa. 82. Ego vos habui pro Dijs, & similes iudicavi omnes vos angelis, qui tam sancti chari Deo, ut videri possint filij altissimi: verum longe vobis aliter quam vis eveniet, moriemini enim, sicuti abjectissimi quisq. in plebe.

Ecc. 40. Occupatio magna est creata omnibus hominibus, & iugum grave super filios Adam à die exitus de ventre matris eorum, usq. in diem sepulturae in matrem omnium.

Isaia 40. Omnis caro fenum, & omnis gloria eius quasi flos agri: exsiccatum est fenum, & cecidit flos, quia spiritus Domini sufflavit in eo: verè fenum est populus, exsiccatum est fenum, & cecidit flos: verbum autem Domini manet in aeternum.

Sap. 1. Quid nobis profuit superbia? aut Divitiarum iactantia quid contulit nobis? Transiunt omnia illa tanquam umbra, & tanquam nuncius praecurrens, & tanquam navis, quae pertransit fluctuantem aquam, cuius, cum praeterierit, non est

3. kép. Lackner: Corona (1615) 94.

tója is közel áll Camerariuséhoz („Vita mihi mors est” – Az élet nekem halál). Henkel, A. – Schöne A.: Emblemata i. m. 795. A főnix és a krokodil motívumok előfordulásához a Báthori család tagjainak imprézáin vö. Gyulay Éva: Báthoriak az emblematikában. In: A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa). Tanulmánykötet. Szerk. Ulrich Artila. Nyírbátor 2008. 69–97.

Circulus gemmarum inferior, Embl. XXII.

145

Temporis honesta avaritia.

Confirmatur Psal. 144. Homo ipsi vanitati quam similimus est, dies vite illius obscuri similes sunt umbra, qua assidue magis ad noctis caliginem tendit.

Ad Hebra. 9. Statutum est hominibus semel mori: post hoc autem iudicium.

Eccles. 13. Quid est homo, & qua est gratia illius? & quid est bonum, aut quid nequam illius? Numerus dierum hominum, ut multam, centum anni: quasi gutta aqua maris deputari sunt; & sicuti calculus arenae, sic exigui anni in die aevi.

Psalm. 90. Tempus vita nostra si fuerit septuaginta annorum, aut summum octoginta, bene actum nobiscum putabimus. Interim illi, qui precipui sunt inter hos, & tanquam flos ipse huius tam rara eratis, molestis & laboriosis miseris pleni abeunt velocissime, & nos toti, velut alis assumptis, avolamus.

T

Quis

4. kép. Lackner: Corona (1615) 145.

ugyancsak a korona hátsó oldalán látható, a „Pro vita moritur” (Az életért hal meg) mottó kapcsolódik. A mottó alapján feltételezhető, hogy Lackner forgatta vagy legalább hallomásból ismerte Szent Kolumbán beszédeinek 10. részéből azt a fejtegetést, mely Pál apostol Galatákhöz írt levelének egyik részletéhez (2,20) kapcsó-

lódik.³¹ Az embléma értelme: az uralkodónak tudnia kell, ha az alattvalók üdvét keresi, azzal ő maga is üdvöt és örök emlékezetet nyer. Mondanivalójának megerősítésére Lackner itt is bibliai idézeteket sorakoztat fel.³²

Weber János orvos-gyógyszerész latin-német nyelvű munkája,³³ melyet Eperjes főbírájául történt első megválasztása, illetőleg beiktatása alkalmával jelentetett meg, két változatban, kétféle ajánlással maradt fenn. A második változatban a címlap után található, „*Felicitas Principum*”³⁴ feliratú rézmetszeten két oszlop (Hercules oszlopai)³⁵ törzsén elhelyezve, egymással párba rendezve 13-13 uralkodói erény szimbolikus képe látható,³⁶ melyek közül kettő a halálhoz kapcsolódik. Az „*Amore*” feliratú oszlop 12. képén koponya a csontokkal, melyhez a „*Certa morte*” mottó járul. Ennek párja a „*Labore*” feliratú oszlop 12. emblémája: puttók felhőkön, „*Beata sorte*” mottóval. A képekhez nem tartozik külön explicatio; a szerző joggal feltételezhette, hogy azok magyarázat nélkül is érthetőek. Az emblémapár valószínű jelentése: a szeretettel és munkálkodással uralkodó fejedelemnek úgy kell számolnia a biztos halál tudatával, hogy halálában is boldog legyen.

A politikai emblematika legerjedtebb és legnagyobb hatású európai gyűjteménye, Diego Saavedra Fajardo *Idea principis Christiano-Politicæ* (München 1640) az első kiadás után több mint száz évvel jelent meg először Magyarországon, egymást követő két kiadásban, latin nyelven. Mivel ezek tartalma nem különbözik a külföldi kiadásokétól, itt nincs szükség a halálra és az elmúlásra vonatkozó emblémák bemutatására. Érdemes azonban megemlíteni, hogy a mű utolsó nagyobb egysége az idős uralkodótól elvárt magatartással és tevékenységgel foglalkozik, s a 101. embléma mutatja be az uralkodó halálát. A képen a lenyugvó Nap beragyogja a földgolyón elhelyezett koporsót, melynek tetején korona és jogar látható. A kép a hozzá tartozó mottóval („*Futurum indicat*” – A jövőt adja hírül) együtt bevezeti a terje-

³¹ „*Moriamur ergo, moriamur pro vita, quia Vita [=Jézus Krisztus] moritur pro mortuis, ut cum Paulo dicere possimus, Vivo ego, iam non ego, vivit vero in me Christus.*” S. Columbanus, abbas et confessor, *Instructiones variae, vulgo dictae Sermones*, In: *Scriptorum Ecclesiasticorum qui in VII saeculi prima parte floruerunt Opera Omnia*. Tomus I. *J.-P. Migne*: Patrologiae cursus completus, Series Latina Prior. Tomus LXXX. Paris 1863. 229–260, itt: 248 (*Instructio X*. 247–250).

³² *Iz.* 49,15; *JEL.* 14,13; *Lk.* 16,19; *RÓM.* 12,19–21.

³³ *Johannes Weber*: *Janus bifrons seu Speculum Physico-Politicum. Das ist Naturlicher Regenten Spiegel [...].* Brewer, Leutschoviae 1662.. – „Fejedelmen” Weber – Lacknerhez hasonlóan – nemcsak a királyokat és uralkodókat értette, hanem egy város előjáróit is.

³⁴ Ez közismert és széles körben használt kifejezés volt, ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Erasmus is használta *Institutio Principis Christiani* (1515) című munkájának második fejezete elején (2,1).

³⁵ A Héraklész oszlopai képi toposzt előszeretettel használtak az emblematikában az uralkodói erények bemutatására. Vö. *Henkel, A. – Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 1197–1199.

³⁶ A rézmetszet megjelent *Weber Lectio Principum* című munkájában is (Typ. Haered. Brewer, Leutschoviae 1665).

delmes prózai kommentárt, melynek főbb gondolatai: az élet rövidsége; az ember a halálában teljesedik ki; a halandó természetes módon irtózik a sírtól és a haláltól; a fejedelmet tettei és lelke minősítik. Az uralkodó halálára nézve Saavedra szerint V. Károly példája a mértékadó, aki a vallási előírások szerint élt és halt meg.³⁷

Külön figyelmet érdemel a gyűjtemény sorszámozás nélküli, utolsó [102.] emb-lémája, melynek képe a korai kiadásokban (így például Venetia 1648 M. Garzoni, 388.) még csupán egyszerű záródísz volt. A Saavedra 1648-ban bekövetkezett halálát követő 1649. évi kiadásban azonban a „Ludibria mortis” (A halál játéka) mottó kapcsolódott a képhez,³⁸ s megjelent alatta egy szerző és cím nélküli szonett.³⁹ Az 1659-es kiadásban a kompozíció már a szerző imprézájaként szerepel, „Authoris tessera decastichon de mortis certitudine” címen. A további kiadásokban megváltozott az inscriptio („In obitum magni politici et simul pii viri Didaci Saavedrae”), melynek révén a kép-szöveg együttes a szerző fiktív epitáfiumává vált.⁴⁰ A kép a halál bizonyosságát, mindent megsemmisítő hatalmát szemlélteti: a kereten füstölgő mécses és kasza, magán az ábrázoláson két, kettétört oszlop között törött szarkofág, ennek tetején pókhálóval fedett koponya, a földön lefelé fordított korona és jogar hever. A képhez illesztett vers az 1649. évi kiadásban található, Góngorának tulajdonított szonett szabad latin átköltése. Az időközben két sorral kibővült szonett a rómaiak gyászistenője, Libitina birodalmát mutatja be, melyben összetorlódnak az ember által levetett dolgok, s ahogy Mars nem hadakozik, Ars sem adakozik többé. A kompozíció azt a tanulságot sugallja, mely szerint a halálban társadalmi helyzettől függetlenül minden ember egyként távol kerül az élet dolgaitól.

³⁷ *Diego de Saavedra Fajardo*: Idea Principis Christiano-Politici, Centum Symbolis expressa. J. G. Mauss Bibliopola, Pestini 1748. 425–430. (2. kiadás: Ed. Mauss, Typ. Landerer, Pestini–Budae 1759) Tanácsai a következők: 1. az uralkodó halálának részleteit nem kell közzétenni; 2. a pompás temetés szükséges, mert az nem a vanitást, hanem a fejedelem nagyságát példázza; 3. a temetési ceremónia mindenben kövesse a vallási előírásokat; 4. a fejedelem holta utáni örök emlékét példászerű élete biztosítja, ezért éljen minden alattvalójáért. – *Henkel, A. – Schöne A.*: Emblemata i. m. 20.

³⁸ *Diego Saavedra Fajardo*: Idea principis christiano-politici, Fr. Vivien, Bruxellae 1649. 722. A mottó olyan szókapcsolat, mely szerepel például Jacopo Sannazaro Lamentatio de morte Christi című versében is: „At vos obtusas ignari avertitis aures, / Infelix genus, et saevae ludibria mortis.” *Jacobus Sannazarius*: Opera Omnia. S. Gryphius, Lugduni 1536. 53–57, itt: 56.

³⁹ A *Diego Saavedra Fajardo*: Empresas políticas, edición, anotación y estudio de Sagrario López Poza (Madrid 1999 Cátedra, /Letras hispánicas, n° 455/ 19., 185., 1049.) című kritikai kiadás szerint a 102., Ludibria mortis emblémához tartozó szonettet Antonio Carreira Luis de Góngora y Argote-nak attribubálja – annak ellenére, hogy Góngora 1627-ben, Saavedra halála előtt 21 évvel halt meg. *Antonio Carreira*: Nuevos poemas atribudos a Góngora. Letrillas, sonetos, décimas y poemas varios. Quaderns Crema, Barcelona 1994. 290. A verset tartalma miatt utólag hozzáillesztették a záródíszhez, és címet adtak neki.

⁴⁰ Már nem záródísz, hanem embléma: *Diego Saavedra Fajardo*: Idea de un Principe Politico Christiano. En Amberes 1659 H. Verdussen, [792]; Saavedra Fajardo epitáfiuma például: *Saavedra, D. F.*: i. m., Pestini 1748, 431.

A fejedelmi tükör műfajával több rokon vonást mutat a legismertebb 17. századi államregény, John Barclay *Argenise*. A regény kiadásainak egy részét narratív és emblematikus képek kombinációjával létrejött ábrázolások illusztrálják. Ide tartoznak a nürnbergi Endter kiadónál 1673-tól megjelent latin nyelvű kiadások, az ezek nyomán készült nürnbergi Schwarzkopf-féle kiadások (1769; 1774) és Fejér Antal magyar fordításának 1792-ben megjelent kiadása. Ezek a kiadások bizonyos mértékig az emblematikus fejedelmi tükrök narratív keretbe illesztett, sajátos változatának tekinthetők.⁴¹

A magyar fordítás emblematikus jellegű illusztrációi közül kettő áll közvetlen kapcsolatban a halállal. Az egyik Szelenisza, az Istenben nem bízó vénasszony öngyilkosságának történetét illusztrálja (IV. könyv, 3. rész).⁴² A kép két részből áll: a háttérben a vétkei elől halálba menekült Szelenisza látható, szívében törrel, az előtérben tükörbe néző baziliskusz. A hagyományos elképzelés szerint a baziliskusz saját halálát okozza önmaga megpillantásával. A motívumot Camerarius is az öngyilkosság emblémájaként értelmezte.⁴³ A kép alatti disztichon összefoglalja a kép két fő részét („Hoz mérges Basilikus Halált mint másra magára”), s levonja a tanulságot az eseményből („Ugyaz’ Hitelenség el maga veszi magát”). (5. kép)

A kép két része nem válik el ilyen élesen egymástól a halállal kapcsolatos másik kompozíción (V. könyv, I. rész).⁴⁴ A szöveget illusztráló jelenet (Radirobanes holttestét kiadják az ellenségnek, hogy eltemethessék) és az emblematikus motívum (döglött szamár testét tépő madarak, mellettük viaskodó madarakkal és koncon marakodó két kutyával) azonos térben helyezkedik el. A kép alatti disztichon itt is az emblematikus részre utal először („Szaggattyák dögöket madarak, s más ok-talan állat”), majd összegzi az eseményt és a tanulságot („Ellenséged ha vésszsz, el fene mulik harag”). A halál ebben az összefüggésben pozitív jelentést hordoz, mivel megszünteti az ellenségeskedést, és nyugalmat hoz.⁴⁵

⁴¹ Dietmar Peil: Die emblematische Illustrationen zu John Barclays „Argenis”. In: Text und Bild: Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit. Hg. von Christel Meier, Uwe Ruberg. Wiesbaden 1980. 689–731, itt: 705.

⁴² John Barclay – (ford. Fejér Antal): Barklájus János Argenisse, melyet [...] Fejér Antal [...] deák nyelvűl magyarra fordított. I–II. Eger 1792. Püspöki betűkkel, II. kötés, IV. könyv, III. rész, 269.

⁴³ Joachim Camerarius: Symbolorum et emblematum ex aquatilibus et reptilibus desumtorum centuria quarta. Nürnberg 1605. Nr.79. (1. kiadás: 1604); Henkel, A. – Schöne A.: Emblemata i. m. 627.

⁴⁴ Barclay, J. – (ford. Fejér A.): Barklájus János i. m. II. kötés, V. könyv, I. rész, 507.

⁴⁵ A döglött szamár csontjaiból készített furulyán játszó ember motívuma az „Ex morte levamen” (Halálból megkönnyebbülés) mottóval kiegészítve Cats egyik emblémájában az idős férj felesége által kívánt halálát jelképezi. Jacob Cats: Proteus. P. van Waesberge, Rotterdam 1627. 47, I. La Perrière egyik emblémájában a halál Fortunától és Invidiától szabadít meg. Henkel, A. – Schöne A.: Emblemata i. m. 1583.

IV Könyv. III R. Lev. 269.

*Hoz ménya Basilikus Halált mint másra magára
Ugyaz: Hitetlenség el maga veszdi magát.*

A halál az erkölcstani kézikönyvekben

A keresztény erényeket és a lélek halhatatlanságának gondolatát állítja középpontba a brassói jezsuita misszióban évekig dolgozó osztrák jezsuita, Partinger Ferenc emblematicusan illusztrált kézirat.⁴⁶ A szerző az erdélyi fejedelemségben bevett négy vallásfelekezetnek ajánlotta művét, amely brassói éve alatt (1710–1714) készült.⁴⁷ A három részre tagolt traktátusban Partinger fejezetenként, azon belül „symbolice, ascetice et polemicè” fejt ki mondanivalóját. Minden fejezethez egy-egy mottóból, picturából és bibliai idézetből álló, egész oldalas lavírozott tollrajz kapcsolódik, mely összegzi a fejezet központi gondolatát.

A kikerülhetetlen halál témájával foglalkozik a bűnbánatra és megtérésre felszólító, „Ad Poenitentiam et Cordis Conversionem provocans” című I. rész kilencedik fejezete.⁴⁸ Az ehhez kapcsolódó képen tájban elhelyezett fán koponyák függnek, kiegészítve a halál egyetemes hatalmára utaló jelvényekkel (korona, kalap, főkötő, tiara, mitra). A fa mellett angyal mutat a jelenetre. Az ábrázolás értelmét a mottó („Sunt vitae fructus” – Az élet gyümölcsei) és a kép alatti bibliai idézet nyomatékosítja: „Si annis multis vixerit homo, et in / his omnibus laetatus fuerit, meminisse / debet tenebrosi temporis. Eccl.11” (Ha sok évig él is az ember, és ha mindegyik éve örömteli is, örüljön mindegyiknek, és gondoljon arra, hogy sok lesz a sötétség napja. Préd. 11,8). Ezt követi a biztos halál eszméjének aszketikus és polemikus kifejtése, melyben Partinger egy cosmophilusnak nevezett ifjúhoz intézi tanácsait. A prózai explicatio tekintélyi hivatkozásokkal (például Szent Ágoston, Nagy Szent Bazil, Szent Jeromos, Aranyszájú Szent János) igazolt, fő tételei a következők: az ember előtt is volt élet a földön; akit a vágy és a hiúság vezet, annak sorsa nehéz lesz az ítéletkor; a boldog halál kiérdemelhető jámbor cselekedetekkel, a test megfékezésével és erényes életvitellel. (6. kép)

⁴⁶ Brassóban 1690-ben telepedtek le a jezsuiták. A brassói jezsuita misszióban két-három jezsuita tevékenykedett, elsődleges feladatuk a lelki gondozás és pasztoráció volt. Partinger 1710–1714 között élt Brassóban, feladata a házfőnökség, a vasárnapi szónoklatok tartása és német anyanyelvű hívek gondozása volt. *Ladislau Lukács*: Catalogi Personarum et officiorum Provinciae S. J. VI. (1700–1717) Institutum Historicum S. I., Romae 1993. 561, 608, 658, 709, 757; *Ladislau Lukács*: Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). Pars II. I–Q. Institutum Historicum S. I., Romae 1988. 1148–1149.

⁴⁷ [*Franciscus Partinger*]: Ratio Status Animae Immortalis. Corona [XVII/XVIII. század]. Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban BEK) Kézirattár A 155. – Nyomtatott kiadások: Tyrnaviae 1715; 1716; 1717; 1719. A kéziratot bejegyezték a brassói jezsuita misszió könyvei közé, majd bekerült az egyik pozsonyi Mária-kongregáció könyvtárába. A mű *Ratio status animae* címen 1715-ben Nagyszombatban megjelent és több kiadást ért meg, ezekben azonban nincsenek képek.

⁴⁸ [*Partinger, F.*]: Ratio i. m. 97–106.

6. kép. [Partinér]: „Ratio” (17–18. század) 97.

A második részben, mely a tökéletes keresztény életvitelre ösztönöz („Per illuminationem ad perfectionem Christianam excitans”), a 23. fejezet foglalkozik a jó és kegyes halállal.⁴⁹ A képen érett gabonamező látható, mellette szabad tűzön étel fő egy fazékban, körülötte pihenő társaság, a földön sarlók. A mottó („Mors in olla” – Halál a fazékban) idézet a Királyok könyvéből (2Kir. 4,40), s az éhínség idején ismeretlen növényekből készített mérgezett ételre utal, amit Elizeus ehetővé tett és az éhező népnek adott. A kép alatti ószövetségi idézet (Oz. 13,6) az Isten iránti hálátlanság büntetésére figyelmeztet. A téma aszketikus értelmezésében Partinger felszólít a lélek üdvösségének keresésére, és int a folyamatos böjtölésre, mely által az ember közelebb kerül a Paradicsomhoz. A polemikus kifejtés bibliai idézetekkel igazolja az elképzelést, mely szerint a böjt hozzájárul a jó halál kegyelmének elnyeréséhez.

Az ugyancsak jezsuita Hevenesi Gábor Seneca-idézetek és parafrázisok segítségével állította össze a keresztény bölcsesség és erények emblematisztikus kompendiumát.⁵⁰ Minden fejezet élén jelmondat, alatta allegorikus-szimbolikus rézmet-szet, a kép alatt moralizáló tétel és annak kifejtése. Mint Turóczi-Trostler József megállapította, a mű „minden ízében a Saavedrara jellemző spanyol-barokk szellemet, élet- és világregrendet tükrözteti. Képanyaguk, motivális körük is hasonló vagy teljesen egyező.” A szerző különféle élethelyzetekre vonatkozó tanácsokkal látja el az olvasót, s „minden tanács a virtus, a ratio, a humanitas hármasságában találkozik.”⁵¹

Hevenesi négy különböző nézőpontból közelíti meg a halált. A XXIII. szimbólum⁵² a halál kikerülhetetlenségét ábrázolja a „Ferendum est” (Elviselendő [To be endured]) mottóval, a megterhelt tevé emblematisztikában többször használt képével és a kép alatti tétissel („Stultum est onera fugere, quae vitare non potest” – Ostobaság elfutni az olyan teher elől, melyet nem lehet elkerülni). A prózai magyarázatban Senecától és Seneca nevéhez kapcsolt munkákból idéz,⁵³ s Partingerhez hasonlóan összegzi a halálra vonatkozó közhelyes állításokat: aki él, egyszer meghal; születé-

⁴⁹ [Partinger, F.]: Ratio i. m. 301–312.

⁵⁰ Gabriel Hevenesi: Succus prudentiae, sive discursus ethici, e Senecae [...] operibus collecti. Typ. J. J. Mann, Viennae 1690; *Uő*: Succus prudentiae, sive discursus ethici, e Senecae [...] operibus omnibus collecti, Typ. Acad., Tyrnaviae 1701. – Tapolcsányi Lőrinc a szerző nevének említése nélkül 1706-ban kiadta Hevenesi művének magyarázó szövegét, a jelmondatokat és a képeket azonban elhagyta.

⁵¹ Turóczi-Trostler József: Keresztény Seneca. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből. In: *Uő*: Magyar irodalom – világirodalom. Tanulmányok. II. Bp. 1961. 203–204.

⁵² Hevenesi, G.: Succus prudentiae i. m. 68–70.

⁵³ Így Seneca Minortól, De consolatione ad Helviam; Epistulae morales ad Lucilium; Dialogi de Clementia és Pseudo-Senecától De remediis fortuitorum liber. A tevé motívumához vö. Henkel, A. – Schöne A.: Emblemata i. m. 425–427.

sünktől fogva magunkkal hordozzuk a halálunkat; a természet törvénye teljesül be a halállal; a haláltól nem kell félni; szörnyű az a halál, melytől folyamatosan rettegünk.

A XLVII. és XLVIII. szimbólum a halandóság és az e világi halhatatlanság gondolatkörében mozog. A falióra nyitott szerkezetének képe a „Quia multa trahunt” (Mivel sokat húznak) mottóval és a „Nulla humano in corde quies” (Az emberi szív nem pihen) tézissel társítva az emberi nem két alaptulajdonságát szemlélteti: egyrészt a fáradhatatlan elmét, mely képtelen nem gondolkodni, másrészt a földi élet mulandóságát. A Seneca-idézetekből összeállított gondolatmenetben Hevenesi igyekszik szétválasztani az ember véges életét a földön és az emberi értelmet, mely nem más, mint a mennyei lélek „alászállása”.⁵⁴ A következő képen egy bábból kibújó, repülő rovar látható, a „Volumine vitam” (Tekervényből/tekercsből életet) mottóval és a „Libri faciunt immortalem” (A könyvek biztosítják a halhatatlanságot) tézissel párosítva.⁵⁵ A kompozíció értelme az explicatio szerint az, hogy a könyvek segítenek fenntartani az ember földi életének emlékét, mert aki könyvet ír, eredményesen száll szembe a halállal.⁵⁶ (7. kép)

A XXV. emblémában két negatív emberi tulajdonság szemléltetésére szolgál a halál motívuma.⁵⁷ Az „E funere vitam” (Enyészetből élet) – Filippo Picinelli által is használt – mottó⁵⁸ és a kép (szarvasmarha teteme a bordák közül kirajzó rovarkkal) egyaránt a halál képzetét idézi, amit a tétel („Odium, et invidia, metam nesciunt” – A gyűlölet és az irigység nem ismer határt), és az explikáció a gyűlöletre és a haragra vonatkoztat.⁵⁹

⁵⁴ Hevenesi, G.: Succus prudentiae i. m. 142–144.

⁵⁵ Hevenesi, G.: Succus prudentiae i. m. 145–147.

⁵⁶ A kifejtésben Seneca Minor művei közül az Epistulae morales ad Luciliumra, és a Dialogi de Tranquillitate Animire, Seneca Maiortól pedig a Controversiae történi hivatkozás. – Hevenesi a témát felhasználta arra, hogy tanácsokat adjon olvasóinak, miként olvassanak. Mint írja, a könyvek sokasága szétdarabolja a lelket, ezért a jó hírű, kipróbált könyveket érdemes olvasni, s ezek közül a legjobbakat ki kell jegyezni és tanácsaikat követni kell. A különféle olvasmányokat érdemes egymástól elkülönítve őrizni.

⁵⁷ Hevenesi, G.: Succus prudentiae i. m. 74–76.

⁵⁸ Philippus Picinellus: Mundus Symbolicus. I–II. Coloniae 1694. I. 503. – Ugyanez a kép és mottó egy Bécsben megjelent nem magyar vonatkozású jezsuita emblémáskönyvben Kosztka Szaniszló halála hírének gyors terjedését ábrázolta. Antonius Maurisperm [junior, 1678–1748]: Vita Divi Stanislai Kostkae [...]. J. J. Kürner, Viennae [1726]. Nr. 75.

⁵⁹ Hevenesi Seneca-recepciója jól összevethető Lackner Kristóf közel nyolcvan évvel korábbi Seneca-ismeretével. A jezsuita Hevenesi – a lutheránus Lacknertól eltérően, aki hivatkozás nélküli mottóinak jelentős részét merítette Senecától – általában egy-egy rövid, állandósult szókapcsolatot választott emblémáinak mottójául, s az explikációk szinte egész szövegét merítette Seneca műveiből. Így például a „ferendum est” kifejezés egyaránt megtalálható Ovidiusnál – Heroides V. Oenone Paridi, és Cicerónál – Oratio in L. Catilinam Prima, Cap. VII, 59.

145

SYMBOLUM XLVIII.

Volumine vitam.

Libri faciunt immortalem.

Cum mortuis versari dicuntur ij, qui inter libros deliciaantur; sed imperitorum hac verba dixerim. Non enim mortui sunt, quò suis vivunt in monumentis, semper, dum mundus existet perennaturi. Nec multum refert, quàm multos, sed quàm bonos habeas libros. Lectio certa prodest, vana deletat. Qui, quò destinavit, pervenire vult, unam sequatur viam, non per multas vagetur; non ire siquidem istud, sed errare ell. (a) Certis ingenijs immorari, & in-

K

nutri-

(a) Sen. lib. 1. Ep. 45.

Az elmélkedés- és imádsággyűjtemények halálképe

Az emblematicus jezsuita meditáció jellegzetes típusát képviseli Antonius Sucquet 1620-ban Antwerpenben kiadott gyűjteménye és annak Derekey György által készített kivonatos magyar fordítása.⁶⁰ A mű harminckét prózai elmélkedésben tárgyalja az eljutás lehetőségeit az örökkévalósághoz, s mindegyik elmélkedés élén egy-egy szimbolikus rézmetszet található. Az ábrázolások részleteit betűk jelzik, s az elmélkedések sorozata a betűkkel jelölt részletek magyarázatára épül.⁶¹ Míg Derekey erősen lerövidítette Sucquet szövegét, az ismeretlen rézmetsző igyekezett pontosan követni az előképül szolgáló metszeteket.

Az elmélkedések közül három foglalkozik a halállal. A három kép közül kettőn a csontváz alakban megszemélyesített halálhoz különféle narratív jelenetek kapcsolódnak. „Az ember életének rövid, és bizonytalan voltarul” című, negyedik elmélkedés középpontjában a mulandóság gondolata áll:⁶² a kép bal oldalán szobabelsőben haldokló, az épület külső falán óra, melynek mutatóját épp megállítani készül egy angyal. Alatta mottó funkcióban felirat: „Horam, quam non putatis” (Óra, melyre nem gondolsz). Jobbra egy fa tövében könyvet tartó férfi figyeli a jelenetet. Az épület előtt tűz mellett két gyermek játszik: az egyik szappanbuborékot fúj, a másik madárra nyilaz. A háttérben arató emberek és egy felugró szarvas. A kép előterében szárnyas Kronosz áll, kezében kaszával és homokórával. A homokóra alján saját farkába harapó kígyó függ, melyet egyik kezével megragad a Kronoszra fölnező, négykézláb mászó csontváz-halál. Az idő, az elmúlás és az örökkévalóság közismert jelképeit rövid elmélkedés, fohászkodások és könyörgés magyarázzák.

Az ötödik, „Az halálrul” című elmélkedés folytatja az előbbi gondolatsort.⁶³ A kép bal oldalán szobabelsőben a csontváz-halál lándzsát dőf az ágyban fekvő haldokló szívébe. Az ágy két oldalán az ördög és egy keresztet tartó egyházi személy várja a halott lelkét. A szoba közepén nyitott láda, melyből az élők széthordják a haldokló javait. A mottó egy, a nézőnek háttal álló angyal által tartott írásszalagon olvasható: „Vanitas vanitatum vanitas” (Hiábavalóságok hiábavalósága). Az ablakon kitekintve a háttérben temetővel körülvett templomot látunk temetési menettel, a mennyben a lélek megítélésének jelenete zajlik. Az elmélkedés tudatosítja a kép

⁶⁰ *Antonius Sucquet* – (ford. *Derekey György*): *Az örök életnek uttya* [...] Mellyet alkalmas kepekkel ki-abrazolt, és [...] elmélkedésekkel [...] meg-magyarázott [...]. Acad., Nagy-Szombatban 1678.

⁶¹ A kép-szöveg kapcsolatnak ez a típusa Hieronymus Nadal 1594-ben kiadott evangéliumi elmélkedéseiben jelent meg először jezsuita gyűjteményben, melyben a meditációk egyszerre kommentálják a miseevangéliumokat és magyarázzák a hozzájuk kapcsolt illusztrációk megfelelő részleteit.

⁶² *Sucquet, A.* – (*Derekey Gy.*): *Az örök életnek uttya* i. m. B_{2v}–B_{4r}.

⁶³ *Sucquet, A.* – (*Derekey Gy.*): *Az örök életnek uttya* i. m. B_{4v}–C_{2r}.

mondanivalóját: a halál törvényszerű és elkerülhetetlen, s amilyen az ember életvitele, olyan a halála is. Határozott hangon óv az elbizakodottságtól, mondván: nem elegendő megtérni az utolsó pillanatban.

A harmincegyedik elmélkedés⁶⁴ címe „Az halálhoz-valo készületrül”. A hozzá tartozó kép közepén keresztet hordozó emberek igyekeznek a megfeszített Krisztus felé. Egy másik domb fennsíkján Krisztus embereket tanít, fölötté az égből írászalag indul, „Ipsium audite” (Őt hallgassátok) felirattal. Balra a háttérben látomás a pokolról és az ítéletről. Az előtérben ülő alak keresztet hordozó Krisztust rajzol, a mellette álló angyal rámutat az általa tartott könyvbe írt másik felszólításra: „Vigilate” (Legyetek éberek). Az elmélkedés számos ponton elmélyíti a képet és a ketős mottót, s tanító jelleggel közvetíti a halállal kapcsolatos vallási ismereteket (a jó halál; Krisztus halála mint követendő példa; előkészületi módok a halálra; az életút utolsó, elvárt és elvégzendő cselekedetei).

Összesen hat emblematis illusztrációval látták el Johann Arndt *Paradiesgärtlein* (Magdeburg 1612) című imádsággyűjteménye magyar fordításának második, nürnbergi kiadását.⁶⁵ A kötet négy részre tagolódik, mindegyik előtt egy-egy emblémakép. A harmadik részhez, „Melly a keresztviselésben vigasztalásért való imádságokat foglal magában”, további két embléma kapcsolódik. Az ovális keretbe foglalt picturák fölött latin mottó, alul külön kartusban hatsoros magyar nyelvű verses inscriptio olvasható. Az emblémák szerepe a tagolás mellett az utána következő szövegek központi gondolatának kiemelése, elmélyítése és hatásos összegzése.

A harmadik rész előtti képen⁶⁶ a tűzben elégő főnix motívuma, melyhez a „Non moriar sed vivam” (Nem halok meg, élni fogok) mottó és hatsoros verses explicatio kapcsolódik: „Jóllehet meghalok, / S-világból ki múlok, / Mindazáltal úgy hiszek: / Féniksnek módjára, / Itilet napjára, / Hogy poromból fel kelek.”⁶⁷ Ebben a részben pestis és más csapások idején mondandó imádságok, elmélkedések olvashatók.⁶⁸ A főnix itt egyszerre példa és lelki orvosság, a halál és a halálból megújuló élet jelképe. (8. kép)

⁶⁴ *Sucquet, A.* – (Derekay Gy.): Az örök életnek uttya i. m. P_{4v}–Q_{2r}.

⁶⁵ *Johann Arndt* – (ford. Huszti István): Kerestyéni jószágos tselekedekkel, [!] tellyes Paraditsom kertetske [...] Huszti István MDCXCVIII esztendőbeli fordítása után [...] meg-jobbított [...] ki botsáttatott, *Bél Mátyás* [...] által. Mónath Pét. Konr. Költségével, Noribergában 1724.

⁶⁶ *Arndt, J.* – (ford. Huszti I.): Kerestyéni jószágos i. m. 458. oldalhoz tartozó kép, 458–578.

⁶⁷ *Vö. Henkel, A.* – *Schöne A.*: Emblemata i. m. 794–796.

⁶⁸ „Lelki orvossága a Lélekeknek. Minden irtoztató dögletesség és egyéb büntetések ellen, melly négy Részekben foglaltatott: I. Hogy ez a tsapás az Isten kemény haragjának veszszje legyen. II. Miképen lehessen ezt a tsapást az igaz megtérés által elfordítani. III. Miképen kellésék az embernek az ellen könyörögni [...]. IV. Miképen kellésék magokat megvigasztalni azoknak, kik azzal Istennek ítéletiből meglátogattnak.” *Arndt, J.* – (ford. Huszti I.): Kerestyéni jószágos i. m. 458. oldalhoz tartozó kép, 458–500.

8. kép. Arndt: Kerestyéni... (1724) 458.

Az ugyancsak evangélikus Johann Gerhard *Quinquaginta meditationes sacrae* (Jena 1606) című elmélkedésgyűjteményének magyar fordításában (1745),⁶⁹ mely több kiadást ért meg, az eredeti mű 51 metszete helyett csupán tíz szimbolikus kép található. A fordító rimes prózában dolgozta át az elmélkedések szövegét, s néhányukhoz egy-egy képet illesztett. A képek az adott rész fő gondolatát összegzik, felül keretbe foglalt mottóval, alul négy soros verses magyarázattal.⁷⁰ A metszetek az emblematikából jól ismert motívumokat variálnak, s minden valószínűség szerint egy korábbi német kiadás illusztrációi alapján készültek.⁷¹

„A Léleknek igaz nyugodalmáról” szóló, 46. számú elmélkedéshez tartozó képen döglött szamár testéből hollók lakmároznak. Jobbra kivágott fa csonkján még egy holló áll kitárt szárnyakkal, az égen nap és csillagok. A kép fölötti mottó („Földről Égbe siet.”) és az alatta olvasható négy soros vers („Mint meg-büszhött dögnék kit sok hollók tépnek, / Olly vége lesz minden földi jónak, szépnék, / Repes lellem innét Igazság Napjához. / Sok ezer Angyalok, s Szentek tárborához.”) a mulandóságra és a halál után nyugalmat kereső lélekre vonatkozik. Az embléma – ugyanúgy, mint a főnix Arndt művében – a halálra és a lélek halál utáni sorsának kérdésére figyelmeztet.

⁶⁹ *Johann Gerhard* – (ford. *Inczédy József*): *Liliomok völgye* [...] azaz ötven sz. elmélkedések [...]. ny. n. [Szeben ?]. 1745; ny. n. [Kolozsvár ?] 1745; ny. n. [Kolozsvár] 1754; Nyomtattatott Ludwig Jakob költséggel, [Kőszeg] 1764;; Landerer M., Posony, 1774; Landerer, Pozsony – Pest [1784 után]; Landerer M., Pozsony–Pest 1794;; Fűsküti Landerer Mihály, Pozsony–Pest [1795 után].

⁷⁰ *Trócsányi Zoltán*: *Egy illusztrált protestáns barokk könyv. Az első magyar makáma*. In: *Uő*: *A történelem árnyékában*. Bp. 1936. 99–104.

⁷¹ *Vö. Paulina Buchwald-Pelcorwa*: *Emblematy w drukach polkich i polski dotyczacych XVI–XVIII. wieku*. Bibliografia. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk – Łódź 1981. Nr. 55., 56. A rézmetszetek szignálatlanok, feltételezhető azonban, hogy az 1740–1745 között Kolozsváron, majd 1748–1768 között Nagyszébenben dolgozó Sárdi Sámuel rajzoló és rézmetsző készítette azokat. *Vö. Pataky Dénes*: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Közoktatási Kiadóvállalat, Bp. 1951 214–215. Az egyik magyar nyelvű kiadás metszetsorozata alapján, a mottók alatti verseket átvéve festették ki az erdélyi Magyaroköblös református templomának karzatmellvédéjét 1774-ben. A karzatmellvéd felirata: „Isten ditsőségére maga költségével T. N. K. Bodoki Rettegi György 1774 esztendőben Maga Hites társával T. N. Daljai Kando Máriával együtt. Bodon Josef által”. A karzatmellvéd képsorozatának ismeretét a restaurálást végző Mihály Ferencnek köszönjük. A *Liliomok völgye* rézmetszetsorozata 1780–1834 között előképül szolgált néhány további református templom festett karzat- és padmellvédjének, famennyezetének díszítéséhez is. *Vö. Kiss Margit*: *Alakos ábrázolások a templomokban*. In: *Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz* (Katalogus). Szerk. Fejős Zoltán, Néprajzi Múzeum, Bp. 2009. 137–141, itt: 139, 207–217. kép.

A halál a temetéssel kapcsolatos művekben

Az emblematicus elemeket hasznosító panegirikus iratoknak közel egyharmadát teszik ki a főúri és uralkodói temetésekkel kapcsolatos kéziratok és nyomtatványok. Ezekben gyakran összekapcsolódott a halotti prédikáció, a *castrum doloris* képi ábrázolása és a *castrum doloris* ikonográfiai programját rögzítő szöveges leírás. A halott erényeinek és tetteinek dicsőítése mellett a művek fő funkciói a vigasztalás, a gyász kifejezése, az együttérzés felkeltése és a tájékoztatás. Az előkelő világi és egyházi személyek – köztük több magas rangú katonatiszt – temetése alkalmából készült munkák fontos részét alkották a halotti reprezentációnak, s szerepet játszottak a főnemességről és az uralkodóról alkotott kép formálásában. Tartalmukat a halál keresztény értelmezése határozza meg elsősorban. Két fő típus különíthető el: 1. a halál gondolata kihat az egész műre, annak fő szervező tényezője; 2. a mű a halott életútját, erényeit és tevékenységét mutatja be, s a halál csupán egy mozzanat az életút eseményei között. Az utóbbi típusba tartozó emblémasorozatokat rendszerint a gyászbeszédekkel együtt, függelékben nyomtatták ki.

Az első típust képviseli az a latin nyelvű nyomtatvány, melyet a kolozsvári jezsuiták adtak ki egyik pártfogójuk, Perényi Katalin halála alkalmából. A művet a kolozsvári Báthori-szeminárium egykori diákjai készítették,⁷² s innen érthető a kompozíciók némileg műkedvelő jellege. Perényi Katalin Kemény (I.) Simon második felesége és Kemény (IV.) János erdélyi fejedelem menyje volt. A jezsuiták már életében „*patrona nostra*”-ként tisztelték, s rendszeresen genethliaconnal köszöntötték születésnapján. A halotti pompa emelésére összesen huszonkét szimbólumot festettek, melyeket a felravatalozott koporsó körül helyeztek el. Ezek közül tizenhetet választottak ki közlésre.⁷³

A mű összesen tizenhét verses elogiumot tartalmaz a halott családjának, jó cselekedeteinek és erényeinek dicséretével. Minden elogium elején szabályos embléma (*symbolum*) áll felirattal, explikációval és a képre metszett bibliai idézettel. Az elogiumhoz néha óda vagy képpers kapcsolódik. Ha gondolatban bármelyik kompozíciót kiemeljük a sorozatból, önállóan is ugyanazt az üzenetet hordozzák, mint az egész gyűjtemény, azaz hogy Perényi Katalin meghalt. A rézmetszetű díszcímlapon

⁷² *Brachy ton areton hodoiporikon, seu synoptica virtutum enarratio: Quibus [...] Catharina Perenyi [...] defuncta, in hac mortalitatis peregrinatione, quo-ad Patriam illam coelestem, cursus humanae vitae beatum terminum contigisset, velut passibus quibusdam incessoerat.* ny. n., Claudiopoli, 1693

⁷³ *Brachy ton areton hodoiporikon i. m. A₂-B₁.* Kemény (IV.) János az 1662. évi nagyszőlősi ütközetben veszítette életét. Apja halála után Kemény (I.) Simon Magyarországra menekült, majd 1663-ban visszatért Erdélybe. Perényi Katalin buzgó katolikus volt, erős befolyást gyakorolt családjára, s elérte, hogy Kemény (I.) Simon fiai visszaléptek a politikai pályáról. Perényi Katalint a vécsi Kemény kastélyhoz tartozó családi sírboltban temették el.

a Perényi és a Kemény család koszorúba foglalt halotti címere, a koszorún a gyászoló családtagok nevével.⁷⁴ Az emblémák magyarázatát a mű végén magyar nyelven is közölték.

Hat képen a Perényi család címeréből kiemelt motívum felhasználásával, női arcvonásokat viselő griffmadárként, a többin angyal, virág, madár vagy más alakban ábrázolták a halottat. A XIV. képen szobabelsőben ül és fon, mögötte a kaszás csontváz-halál ollóval elmetszi a fonalat. A IX. képen fészkeről elűzött, kopasz fán ülő madárként jelenik meg, melynek fészket épp kirabolja a létrára mászó csontváz-halál. A mottó funkcióba emelt két bibliai idézet (Ez. 7,16 és Náh. 2,7–8) a halálra és gyászra utal, az elogium ugyancsak a gyász gondolatát részletezi. Megtudjuk, hogy Perényi Katalin már életében elvesztette férjét és két lányát, három fia közül a középső a Thököly-felkelés idején halt meg. A kép ovális keretén kívül jól ismert szimbolikus motívumok (koporsó, koponya a csontokkal, lombját veszett fa) erősítik a mondanivalót.

A XIV., XV. és XVI. emblémák szorosan összetartoznak, s különféle módon ábrázolják Perényi Katalin viszonyát a halálhoz. A XIV. képen a fonó asszony és a fonalat elmetsző halál ábrázolása az elhunyt halálra való állandó készenlétét jelképezi. A gondolatot elmélyíti a mottó („Semper prompta mori” – Mindenkor kész meghalni) és az elogium bibliai eredetű jelmondata („Paratum cor meum, Deus, paratum” – Nyugodt az én szívem, Istenem, nyugodt Zsolt. 57<56>,8). (9. kép) A XV. képen a női munka jellegzetes eszköztára jelenik meg (szövőszék, fonalgombolyító, fonalfestő, fonalak), balról egy angyal írásszalagot tart az Ószövetségből vett mottóval: „Quiescunt paulisper ab onere. Oseae 8,10” ([A munkaeszközök] megnyugszanak kissé a tevékenységtől). Mindez a földi életében szorgos Perényi Katalin halálát jelképezi. A következő képen a hegyen megfeneklett Noé bárkája, a hegy belsejében a Kemény- és a Perényi-címer látható, ami egyaránt utal a vécsi havasokban levő családi temetkezési helyre és a halál utáni megpihenésre.

A halál gondolata által meghatározott összeállításoknál jóval gyakoribbak a halott életútját és erényeit középpontba állító művek. Ezek egyik csoportjában rendszeresen megtalálható a halál naturális, földi képének bemutatása, mégpedig a halotti pompa fényének emelésére készült emblémák között, egy vagy több kompozíción. Erdődi Miklós horvát bánnak például második felesége, Gallenberg Izabella háromnapos temetési ünnepséget tervezett, melynek színhelyéül („Funeris thalamus” – halotti emlékezőhely) a zágrábi Szent István-bazilika szolgált. A castrum dolorison a címermagyarázat, anagrammák és feliratok mellett az oszlopok oldalára erősített pajzsokon huszonnégy embléma volt látható, melyek a halott erényeit és cselekedeteit idézték fel. A halotti pompát leíró nyomtatványban ezeket is meg

⁷⁴ Pataky D.: A magyar rézmetszés i. m. 257. A díszcímlap „Clausenburg / Fried. Hin. f.” szignálását nem sikerült feloldani.

SYMBOLUM XIV. SEMPER PROMPTA MORI.

*Lanea quid torques ô mors vestigia? nunquam
In Catharinæ ades has inopina venis.
Immo nec ignota: en speculum te prodit adesse.
Netum est: scinde ubi vis stamina ducta manu.*

9. kép. Brachy ton areton... (1693) symbolum XIV.

akarták örökíteni, de mivel – mint állítják – nem találtak megfelelő rézmetszőt, a képek leírását is mellőzve, csupán az emblémák „értelmét” és a hozzájuk tartozó disztichonokat közölték.⁷⁵ Az első emblémán Erdődi dicsőségét és erényeit a török elleni harc kiemelkedő személyiségének számító Zrínyi Miklóshoz hasonlították, az utolsón a halálát örökítették meg. A képek és leírásuk hiányában erről mindössze annyit tudunk meg, hogy „pie moritur” (kegyes halál).

Georgius Fridericus de Kriechbaum Erdély generálisa volt,⁷⁶ akinek tiszteletére a nagyszzebeni jezsuiták oratóriumában rendeztek halotti apparatust.⁷⁷ Ennek része volt az a nyolc emblémából álló sorozat, melynek darabjai egy-egy neves antik római történeti személyiséghez hasonlították az elhunytat. Az utolsó emblémán ábrázolták egyetlen éjszaka alatt bekövetkezett, hirtelen halálát, melyet a dicsőségre teljében, de szegénységben elhunyt többszörös római konzul, P. Valerius halála mellé állítottak. A képen egy leveleit veszített fa volt látható; a hozzá tartozó epigrammában P. Valerius mellett a Holddal és a hirtelen a horizont alá merült Marssal állították párhuzamba a megholtat.

Báró Ebergényi László katona volt egész életében, 1716–1718 között részt vett a török elleni felszabadító háborúban. Hatvanhárom éves volt, amikor 1723. október 5-én tábornaggyá nevezték ki. Halálát a három nappal később Belgrádnál szerzett sebesülése okozta. A temetési nyomtatványban⁷⁸ szöveges leírásokban örökítették meg a soproni ferences templomban a koporsó körül elhelyezett tizenhat emblémát és az ezekhez tartozó kronografikus elogiumokat, melyek a halott életét, erényeit és török elleni vitézségét mutatták be. Halálának okát és halálát a 12. és 13. embléma jelenítette meg. A 12. képen kinyújtott kard felé vakon repülnek az emblematikában baljós jelentésű⁷⁹ denevérek, megsebesítik magukat, miközben a dühös török

⁷⁵ *Funebris Apparatus Nicolai Comitiss Erdoedi Illyriorum Proregis.* ny. n., [Graecii 1693] C_{3v}–D_{1r}. Az ünnepség megvalósítói Jellacsich István, Zágráb és Kőrös megye ispánja, valamint Paulus Ritter (Paulus Vitezović-Ritter), Lika és Corbavia ispánja voltak. A *castrum doloris* és a kiadvány kapcsán felvethető a horvát és latin költőként jól ismert Paulus Ritter szerzősége, illetőleg összeállítói szerepe. Vö. *Szörényi László: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből.* Bp. 1993. 37, 156. 15. jegyzet; *Uő: Paulus Ritter Szent László-életrajza.* In: *Uő: Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról.* Bp. 2002, 111–118; *Uő: Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról.* Bp. 1999. 56, 61.

⁷⁶ 1691-ben az osztrák császári csapatokkal érkeztek a jezsuiták Nagyszzebenbe. Első templomuk egyszerű épület lehetett, melynek helyére 1726–1733 között építettek új templomot. 1710-ben Nagyszzebenben pestis pusztított.

⁷⁷ *Posthuma gloria generalis Friderici in honoris cenotaphio historice adumbrata seu Funebris apparatus.* Excudit M. Helczdörffer, Cibinii 1710. Lehetséges, hogy a generális az 1710. évi pestisben halt meg.

⁷⁸ *Symbolographia Funebris [...]* Ladislai Liberi Baronis ab Ebergény [...]. W. Schwendimann, -Viennae (1724).

⁷⁹ Vö. *Henkel, A. – Schöne A.: Emblemata i. m.* 899–902.

Ebergényi kardjával megsebzti a tábornagy torkát. A 13. képen a sebesüléséből felgyógyulni nem tudó Ebergényi Héraklész oszlopai⁸⁰ között áthajózva megérkezik az örökkévalóság kikötőjébe (portus aeternitatis). A két kompozíció eszmei alapja a hazáért háborúban elszenvedett hősi halál dicsőítésének Horatius óta ismert motívuma („dulce et decorum est pro patria mori.” Carm. III, 2,13).

Az 1738. június 8-án elhunyt Csáky Zsigmond,⁸¹ Szepes és Abaúj vármegyék főispánja, királyi főtárnokmester végtisztességére készített castrum dolorist a budai ágostonos templom kórusa alatt helyezték el. A hozzá tartozó emblémákat és feliratokat ugyanaz a Scharinger Patrik készítette, aki a rendház első priorjaként a halotti beszédet írta. A castrum dolorisról készült lavírozott tollrajz és az embléma-leírások kézirata⁸² összesen huszonöt emblémát tartalmaz. Ezekben előszeretettel szimbolizálták a megholt főurat a bibliai Dávid királyként. A koporsó közvetlen közelében elhelyezett 30. képen a halott Dávid király volt látható, amint saját városába, Jeruzsálembe viszik eltemetni. A kompozíció a halál évét kronografikusan tartalmazó mottókkal együtt (Jób 16,13 és Zsolt. 39<38>,8) Csáky halálát szimbolizálta. A 35. kép az elkerülhetetlen halál gondolatát ábrázolta: az asztalnál ülő halál leírja a 73-as számot, pontot tesz utána és megáll. A mottó (Jób 14,5) és a kép egyszerre idézi fel a minden emberre vonatkozó törvényt és jelzi az elhunyt életkorát.

A halott életét, erényeit és tetteit dicsőítő emblémák leírásai összekapcsolódtak a halott verses elogiumával a katonai pályát befutott, több császár alatt szolgált cserneki Dessewffy István esetében.⁸³ Temetése a Sáros megyei Kisszeben piarista templomában volt 1742. december 17-én. A minden valószínűség szerint a piaristák által készített tizenkét embléma közül az első hat erényeit mutatta be, a második hat a gyászt és a fájdalmat („symbola luctum et dolorem exprimentia) fejezte ki. Az utóbbiak közül az ötödik mutatta be a halálát. A képen egy lankadt napraforgó fordult a lenyugvó nap felé, melyre a „Te moriente, cado” mottót írták. A kétsoros

⁸⁰ L. 35. jegyzet.

⁸¹ A kéziratos fejedelmi tükröt maga után hagyó, Habsburgokhoz hú Csáky István első feleségétől, Lónyay Margittól született hetedik gyermeke volt. Vö. még 22. jegyzet.

⁸² *Patritius Scharinger: Symbola in Castro Doloris exposita in exequijs Excell. /:pl^{mm}. Tit:/ D. D. Comitatus Sigismundi Csáki, apud P. P. Augustinianos Budae in Conventu die 8. Junij. A. 1738. mortui, et in crypta ei neo-ibidem extracta, sepulti. Kézirat, BEK Hb 2r 268/44; vö. *Farbaky Péter*. A budai ágostonos (majd ferences) templom és kolostor. Művészettörténeti Értesítő 39. (1990) 166–197.*

⁸³ *Justa heroicis meritis et manibus [...] Domini Stephani Dessöffy de Csernek persoluta [...] in Ecclesia Cibiniensi Comitatus Sáros tumulo illati [...]. Typ. Acad. S. J. Cassoviae 1742 – Híres tettei közé tartozott, hogy 1686-ban Buda visszavívásakor az egyik első volt, aki felmászott a vár falára; majd 11 évvel később Pálffy gróffal együtt ő kezdte meg a zentai csatát (1697). 1702-ben Landaunál harcolt, közreműködött Belgium elfoglalásánál és bevonult Párizsba is. 1727–1742 között a Dessewffy huszárezred vezérőrnagy-altábornagya volt. Nőtlenül halt meg 75 éves korában.*

epigramma szerint a Nap lenyugvásával elhanyagolt napraforgó Dessewffy István halálát jelképezte.

A temetési nyomtatványok egy további csoportjában az emblémasorozatok halált bemutató darabjain az elmúlás szokványos elemeit használják ugyan, de a dicsőíteni kívánt személy kiválósága teljesen háttérbe szorítja a halál gondolatát. E csoport jó példája a herceg Esterházy Pál nádort búcsúztató két, latin és magyar nyelvű halotti prédikáció.⁸⁴ Mindkettőhöz hét, igényesen kidolgozott mezzotinto lapon mellékeltek a *castrum doloris* egészének és tizenkét emblematis részletének, továbbá a halott címerének ábrázolását. Mindkét prédikáció gazdag szimbolikus elemekben, és foglalkozik a *castrum dolorisszal*,⁸⁵ az emblémák kifejtése azonban hiányzik belőlük. Az explikáció nélküli emblémasorozatot a képek és a rövid mottók együttese alkotja, az emblémák közül azonban egyiknek sem kifejezett témája a halál. A magyar Szent Koronát, valamint Magyarország és Esterházy címerét ábrázoló lap mottói például az ország és a nádor kölcsönös búcsúvételére vonatkoznak.⁸⁶ A csillag által irányított hajó (mottója: „Unum hoc sidus rexerat illum” – Egyedül ez a csillag vezette őt) és az oszlop mellett lebegő, csillagokra mutató puttó motívumát (mottója: „His flammis ad astra volabit” – Ezekkel a lángokkal a csillagokig fog repülni), a Mars és Pallas Athéné önálló ábrázolásaihoz kapcsolódó, a képek alatt további szöveggel kiegészített mottókat („Judicat hic mavors” – Mars ítélkezik; „Pariter cum Pallade iungi” – Palasszal egyetemben; „Ast fatali cholera martius arva fodit” – Mars végzetes kolerával ássa fel a mezőket), valamint az antik égő áldozat (mottója: „Huicusque ad cineres arsit” – Ezért égett mindhalálig) és az égen feltűnő szem felé szálló madár képét (mottója: „Non est confusus ab isto” – Ez nem ejtette kétségbe) egyaránt vonatkoztathatjuk Esterházy halálára, ezek a kompozíciók mégsem tekinthetők maradéktalanul a halál emblémáinak. A sorozat minden részlete azt sugallja, hogy a halál „csak” egy esemény a sok közül Esterházy életében, s ő, aki meghalt, valamiképpen örökké él.

Mindkét oratio középpontjában Esterházy életének, tetteinek és tulajdonságainak dicsérete áll. A latin nyelvű beszéd (elogium solenne) szerzője végig múlt időben beszél Esterházyról, mégsem mondja ki, hogy meghalt. A halálról csupa jót állít (például: „mors enim Janua est indeficientis solatij, Jubilaeum beatorum, meta dolorum, haereditas exulum, portusque gaudiosus proemij justorum” – a halál a szüntelen vigasz kapuja, a boldogok ünnepe, a szenvedések vége, a számkivetettek

⁸⁴ *Stephanus Kontor*: *Encomium ad solennes exequias* [...] *Pauli Estoras de Galantha* [...]. Typ. Acad., Tyrnaviae 1713; *Vargyassi András*: *Sol mysticus*. Akad., Nagyszombat 1713.

⁸⁵ Például, „ritka minéműségű szokatlan Pompák”, „sok szép inscriptiókkal, dicsiretek értelmeit magokban foglaló írásokkal nagyon fel-ékesítettett *Castrum doloris*”. *Vargyassi A.*: *Sol mysticus* i. m. 3.

⁸⁶ Mottók: „Valedicit Hungaria pleno amore”; „Dilecta Hungaria jam vale”; „Pauli autem Palatini recordare”.

öröksége, az igazak jutalmának örömteli kikötője),⁸⁷ ami jelzi, a prédikátor úgy vélte, csak jó helyen lehet az, akiről beszél. A magyar nyelvű oratio szerzője a „titkos értelmű Nap”-pal (Sol mysticus) azonosítja Esterházyt, aki az Oroszlán (= hadi élete), a Rák (= 1683 körüli Linzbe utazása Lipót császárral a török elől), a Mérték (=1686 utáni törvénykező tevékenysége) és a Szűz (= vallásossága, művészi, irodalmi tevékenysége) jegyében élt, majd lenyugvó Napként („Sol in occasu”) búcsúzott a világtól.⁸⁸ A „Nap lenyugovása” című részben sincs külön szimbóluma halálának; Esterházy itt egyes szám első személyben elbúcsúzik családtagjaitól. Végül magától az „embertől” köszön el, mégpedig úgy, hogy minden emberre hagy két emblémát, melyek az idő múlására figyelmeztetnek. Az első egy óra, melynek mutatóját a halál igazgatja, s a mellette álló angyal az ujjával intve azt mondja: amely órában nem is vélnéd, jelen van a halál. A második V. Károly gyűűjének másolata, amely minden óraütéskor megböki az ember ujját, arra figyelmeztetve: ezek közül az egyik („Ex his una”) az utolsó lesz.

Ugyanehhez a típushoz tartozik annak a tizenkét emblémából álló halotti dekorációnak a leírása, amelyet a nagyszzebeni plébániatemplomban állítottak fel Mária Terézia halálát követően a királynő emlékére. A sorozat Mártonfi József német nyelvű gyászbeszéde végén jelent meg, „Reliqua Emblemata” címen. A szimbólumból, lemmából és epigrammából álló emblémákat a szebeni gimnázium humaniora tanára, Göntzi Ferenc Xavér készítette.⁸⁹ A sorozatból a másodiknak, hatodiknak és nyolcadiknak volt témája a halál. A második lenyugvó napot ábrázolt, „Maior in occasu” mottóval. Az epigramma szerint a Nap lenyugvásakor nagyobb, mint felkelőben, így Mária Terézia is „elnyugvásakor” volt a legnagyobb erényében és uralmában, s a királynő birodalma révén holta után is halhatatlan. A hatodik képen azt a légköri jelenséget ábrázolták, hogy a Nap lenyugváshoz közel úgynevezett melléknapot képez. A mottó („Oritur, non occidit orbi” – Születik, nem hal meg a világ számára) és az epigramma szerint Mária Terézia halálával Ausztria nem hal meg; „Terézia csillaga feljön”, mert a királynő tovább él utódjában, Józsefben. A nyolcadik képen egy levágott, hervadó rózsa volt látható, „Post casum spargit odorem”

⁸⁷ Kontor, S.: Encomium i. m. B.₁.

⁸⁸ Az I. Lipót halálára kiadott, 1706. évi naptárlapon a császár uralkodásának eseményeire utaló, ötven darabból álló emblematisz képsorozat ugyancsak a Nap motívumára épül. *G. Etényi Nóra*: I. Lipót császár változó arcai almanach royalokon. *Művészettörténeti Értesítő* 57. (2008) 233–248, itt: 241–245. A motivikus azonosság egyben rávilágít az uralkodói és főúri halál-szimbólika összefüggésére. Vö. *Szabó Péter*: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Bp. 1989. 14. Gróf Illésházy György castrum dolorisa a sasmotívumra épült, ugyancsak a földi élet eseményeinek allegorikus ábrázolásával; a jeleneteket mottószerű feliratok értelmezték. Uo., 115–116.

⁸⁹ *Joseph Martonfi – Franciscus Xaverius Göntzi*: Trauerrede auf Marien Theresien Kaiserin Königin Grosfürstin von Siebenbürgen [...]. – Reliquia Emblemata [...], M. Hochmeister, Herrmannstadt 1781.

(Pusztulás után illatot áraszt) mottóval és a magyarázattal, mely szerint, amint a levágott rózsza is tovább illatozik, úgy Mária Terézia is él halála után, mivel neve, dicsősége és híre örök. Ezek az emblémák tehát bizonyos mértékig tagadják a halált, s változatos módon utalnak az illető feltételezett halhatatlanságára és az őt földi mérce szerint megillető mennyei boldogságra.

Hasonló jellegű az a kézirat, amely az 1703-ban elhunyt Jany Ferenc Ferdinánd csanádi püspök emlékére készült emblémákat dokumentálja.⁹⁰ A kézirat kilenc embléma kör alakba foglalt, egymás alatt elhelyezett leírását tartalmazza. Az emblémák latin mottóból, német nyelvű képleírásból és négysoros verses latin subscriptióból állnak. Az emblémák közül a III., VI. és a VII–VIII. kapcsolódik a halálhoz, a IX. az elhunyt megdicsőülését jelképezi. A III. képen egy kert volt látható, melyben a halál a kertész, s két angyal írásszalagot hoz „F:I:” monogrammal, amelyet – utalva az emberre a halált hozó eredendő bűn tételére – Mózesnek adnak át. A magyarázat szerint a püspök nem félt a haláltól, nem szegült szembe vele, sőt az élet gyümölcsének tekintette, s az üdvözülés reményében óhajtotta azt. A VI. képen „Morior ac decore orior” (Meghalok és dicsőségben feltámadok) mottó kíséretében egy angyal mitrát hoz a püspöknek. A VII. képen, melynek mottója „Magnas sibi seccat cedros” (Nagy cédrusokat vág magának), Jany látható egy cédrusfánál, jobbában Chlo-ristól kapott virágokkal. Az érkező halál azonban a cédrust kidönti, a virágokat és a püspököt egyaránt megsemmisíti. A jelenet magyarázata ismét túlmutat a halálon: Mors és Chloris (= Flora) párbeszédében a cédrust nem a halál dönti le, hanem a nála nagyobb Isten, mivel „magnis magna placent” (a nagy dolgok a nagyokra tartoznak). A VIII. emblémán folytatódik az előbbi gondolat: ugyanazon az úton megy egy egyszerű ember és egy kardinális. Az utóbbi koronát kap, ami azt jelenti, hogy akik a földön más emberek vezetőiként sokat dolgoznak, megérdemlik a hosszú nyugalmat az elíziumi mezőkön.

Ugyanígy a halál mint a halhatatlanság kezdete gondolatot, s nem a halál lezáró szerepét hangsúlyozza az Erdődy László Ádám nyitrai püspök emlékére készített, negyvenegy emblémából álló sorozat harmincötödik darabja.⁹¹ A sorozat szerzője, Schwachótzky Benedek (= Benedictus ab Annuntiatione) piarista szerzetes a jezsuita szentek emblematikus életrajzaiból is jól ismert képi toposszal, a fáról leeső érett gyümölcs ábrázolásával fejezte ki a püspök kegyes halálát („piam [...] mortem significans”). A motívumhoz, melyre még visszatérünk, a „Maturuit astris” (Megérett a csillagokhoz, kiérdemelte a mennyeket) mottót társította. Az epigramma

⁹⁰ *Symbola de defuncto Revdissimo dno Episcopo Francisco Janij.* [Kézirat, készítője ismeretlen] BEK Hb 2r 268/43.

⁹¹ (*Benedictus ab Annuntiatione B. V. Mariae*) [=Schwachótzky, Benedictus]: Naeniae [...] Domino Comiti Ladislao Adamo Erdödy de Monyorókerék [...] episcopo Nitriensi [...] die 12. Maij vita Functo Continuis tribus Mensis Octobris Diebus in Cathedrali Ecclesia Nitriensi persolutae [...]. Typ. M. M. Royerin Viduae, Posonii (1736).

szerint a püspök a gyümölcs, mely a fáról leesve köszönti halálában az anyaföldet, s amely egyben az összülők bűne miatt minden emberre váró fatum képe. A püspök lelke azonban nem osztozik a halálban.

Hasonló törekvés figyelhető meg abban a huszonnyolc tagú sorozatban, melyet Esterházy Imre Gábor nyitrai püspök háromnapos gyászünnepeére készítettek a nyitrai piaristák, s amelynek leírása két temetési beszéd függelékében jelent meg.⁹² A halálhoz összesen kilenc embléma kapcsolódik, melyeken a következő képek voltak láthatók (zárójelben az ábrázolások Esterházyra vonatkoztatott magyarozatával): IX. alvó szőlőműves a megművelt szőlőben (= a püspök nyugodtan pihenhet a jól elvégzett munka után); XVIII. a haldoklót jegyese vigasztalja (= a püspököt mennyei jegyese vigasztalja); XIX. hajó a kikötőben (= a püspök örül, hogy révbe ért); XX. halála napján éneklő hattyú (= a püspök halála előtt énekel, mert örül); XXI. templomból kilépő püspök (= meghalt, elhagyta székesegyházát); XXII. almafáról magától leeső érett gyümölcs (= a püspök megérett, mint a gyümölcs, ezért meghalt, a „Matura solum petunt” (Az érettek a földre hullanak) mottóval); XXIII. földgömb lemenő Nappal és felkelő Holddal (= a püspök sírjába tér, de feltámad); XXIV. napfogyatkozás (= a püspök halála az örök élet jegyeit hordozza); XXVII. a földi pásztor az égben a legfőbb pásztor karjában nyugszik (= a püspök üdvözülése, a „Jam securus dormiet” mottóval – már gondok nélkül fog aludni).

A halál az emblematikus szentéletrajzokban

Az első magyar vonatkozású emblematikus szentéletrajz nagy késéssel, a műfaj létrejötté után mintegy száz évvel⁹³ jelent meg Bécsben, Borgia Ferenc, a jezsuita rend harmadik generálisa szentté avatásának alkalmából.⁹⁴ Giovanni Martino Lerch⁹⁵ a horvát Joannes Despotovichnak a bécsi jezsuiták oratoriumában felállított emblematikus díszítményeit ábrázolta rézmetszeteken. Hosszabb magyarozat nem készült a képekhez, s csupán egy-egy mottó és subscriptio segíti az értelmezést.

⁹² Exuviae [...] Emerici e Comitibus Eszterházy de Galantha [...] per [...] Franciscum e Comitibus Barkoczy de Szala [...]. – Summa symbolorum castro doloris exornando appositorum. Opera R. P. P. Scholarum Piarum. F. A. Royer, Strigonii (1763).

⁹³ Knapp É.: Irodalmi emblematika Magyarországon i. m. 214–218; Knapp, É. – Tüskés, G.: Emblematik in Hungary i. m. 191–195; Éva Knapp – Gábor Tüskés: Emblematikische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert. Archiv für Kulturgeschichte 80. (1998) 105–142.

⁹⁴ (Joannes Despotovich): Apparatus emblematicus sacrae celebritatis qua d. Francisco Borgiae Societatis Jesu proposito generali III. a Clemento X. sanctorum honoribus donato [...] academicum Societatis Jesu Collegium Viennae applausit anno 1671. ny. n. [Viennae 1671]

⁹⁵ Lerch magyar megrendelésre is dolgozó itáliai rézmetsző volt, aki évekig működött Bécsben. Szilárdy Zoltán – Tüskés Gábor – Knapp Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. (Fontes et Studia 5.), Egyetemi Könyvtár, Bp. 1987. Nr. 15, 82.

A kilencven lapból álló, monumentális sorozat a műfaj kívánalmainak megfelelően a szent erényeinek bemutatásához hozzárendeli az életút eseményeit, s megjelenít néhányat a közbenjárásának tulajdonított csodák közül. Borgia halálát – ismeretlen okból – nem ábrázolták, de a halál témája megjelenik az életút több pontján. A 22. metszeten például asztalnál ülő fiatalember friss írását hátulról beporozza a kaszás csontvázként megszemélyesített halál. A mottó a jelenet elsődleges értelmét („Litera cavetur Pulveris exigui iactu!” – A betűt megőrzi kevés por rászórása), a subscriptio a szent életének egyik mozzanatát, a „meditatio mortis” lelki értelmét magyarázza („Meditatione mortis animum a noxis custodit” – A halálról való elmelkedéssel megőrzi a lelkét a hibától).

A „cogitatio mortis” gyakorlásával foglalkozik a 42. és a 43. embléma is. A 42. képen Borgia Ferenc V. Károly fiatalon elhunyt felesége, Izabella koporsójába tekint, s a jelenet a mottóval és a subscriptióval kiegészítve („Unus occasus, alterius ortus” – Az egyik halála a másiknak születés; „Aspectu demortuae Imperatricis mundi fastidium concipit” – A halott uralkodónőt megpillantva megutálta a világot) a földi dolgoktól való elhatárolódást szimbolizálja. Ugyanez az életrajzi mozzanat ihlette a 43. emblémát: a képen egy puttó tüzet éleszt, hogy gyertyát gyújthasson. A mottó és a subscriptio („Dant cineres flammam” – A hamvak lángot adnak; „Mors Isabelae Borgiae Sanctitatis vitae incendium” – Izabella halála fellobbantotta Borgia életzsentségét) az életutat alapvetően befolyásoló eseményt kommentálja.

Meghatározó életrajzi eseményként mutatja be a halált Hevenesí Gábor két, 1690-ben megjelent, boldoggá avatásra készített emblemikus életrajza.⁹⁶ A Kosztka Szaniszlót bemutató, huszonnégy darabból álló sorozat utolsó tagja a szent halálát szimbolizálja: a képen gyümölcsrel megrakott puttonyos nő távozik egy kertből, s egy érett gyümölcs leesik a gyümölcsrel teli fáról. A mottó szerint minél érettebb valami, annál könnyebben esik le („Quae matura magis, promptius illa cadunt”). A prózai explicatio szerint a halál az élet visszhangja, s ártatlanul csak az halhat meg, akit a halál szentnek talál. Az ábrázolás alapja az a hagyomány, mely szerint a haldokló Kosztka Szaniszló kérte, tegyék le a földre meghalni. Ezért alázatossága jutalmául megláthatta Szűz Máriát, s boldogan halt meg.

Gonzága Alajos ugyancsak huszonnégy részes sorozatában a 23. embléma mutatja be a szent halálát. A „Testa vale: auratis discedo locanda coronis” (Edény/kagyló Isten veled, arany koronába foglalt helyem lesz) mottó egy ékszerész műhelyben lejátszódó jelenethez tartozik: egy ifjú kagylóból kiemelt gyöngyöt ad át a koronát készítő ékszerésznek. A prózai magyarázat felidézi Gonzága Alajos halálát (haldok-

⁹⁶ *Gabriel Hevenesí: Academicus Viennensis sive B. Stanislaus Kostka [...]. Typ. J. J. Mann, Viennae 1690 ; Gabriel Hevenesí: S. Ephebus sive B. Aloysius Gonzaga S. J. [...]. Typ. L. Voigt, Viennae 1690.*

RESCIT MORTIS HORAM, ET HILARIS MORITUR.

Testa vale: auratis discedo locanda coronis.

Dum corporis sui compagem dissolvi sentit Aloysius, tanto ardentiori cali desiderio tenebatur, in cuius contemplatione in extasim raptus diem, horamq; mortis intelligit, ac singulari letitiâ ad socios conversus lætantes inquit imus, lætantes imus, ingeminat, eosq; ad agendas hymno Ambrosiano DEO grates precinens invitât, & ridenti similis, cantânsque moritur. Talis est mors iustorum, cum gaudio moritur innocens. Nihil est, quod mortem facere possit formidabilem, quàm mala conscientia.

C 5

Se

kolva elmélkedni kezdett, eksztázisba esett, és a Te Deumot énekelve boldogan vált meg az élettől), s kifejti, az igazak halála ilyen. (10. kép)

Még három további, a kanonizációra készült emblematicus nyomtatvány is bemutatja a két jezsuita szent életútját és erényeit, s egyikből sem hiányoznak a halál emblémái. A trencsényi jezsuita kollégiumban nyolcnapos ünnepség keretében bemutatják a *Castor et Pollux* című iskoladramát, melynek nyomtatott programjához mellékelték az ünnepi díszek leírását.⁹⁷ Eszerint mindkét szentről 15-15 embléma készült. Kosztka Szaniszló halálát a X. embléma jelenítette meg, melynek képén vihar és szivárvány látható egyszerre. A mottó („O quanta haec portat gaudia” – Ó, mennyi örömet jelent ez) és a négy soros verses parafrázis a haldokló Szaniszló Szűz Mária-látomását idézi fel. A pestisben legyengült Gonzága Alajos halálát egy oltáron felajánlott áldozati bárány képével, a „Victima factus” (Áldozattá vált) mottóval és a betegségében égő áldozattá váló szentről szóló verssel ábrázolták (XI.).

A nagyszombati Keresztelő Szent János-templomban tartott négy napos ünnepség 25–25 szimbólumból álló dekorációi között is található egy-egy halál-embléma.⁹⁸ Kosztka Szaniszló halálának rózsákkal keretezett ábrázolásán (XVII.) a viharos ég és szivárvány motívuma ismétlődik a „Lucet in obscuris” (Ragyog a sötétségben) mottóval, ami a szentnek halálakor vigaszt nyújtó Szűz Máriára utal. Gonzága Alajos halálát a liliumokkal keretezett képen haldokló hatyú jelképezte, utalással a haldoklásakor énekelt Te Deumra (XVI., mottó: „Dulce mori” – Édes dolog meghalni).

A győri jezsuiták nyolcnapos ünnepségét megörökítő nyomtatvány⁹⁹ ugyancsak tartalmazza az új szentek tiszteletére szerkesztett emblémasorozatokat. Ezekben Kosztka Szaniszlót a litván fehér sassal, Gonzága Alajost Mantua fekete sasával szimbolizálták. A Kosztka Szaniszló halálát jelképező emblémaképen a haldokló fehér sas a felhők fölötti verőfényben az ég felé tekint – az explikáció szerint Szaniszló így kérte Szűz Mária segítségét. Gonzága Alajos mint fekete sas, szárnya alá rejti fejét halálos fájdalomban egy teljes napfogyatkozást ábrázoló képen, melyet a szenvedés szeretetéről szóló verses magyarázat egészít ki.

A jezsuita szentek utolsó magyarországi emblémasorozata 1738-ból ismert. Ezt a Regisi Ferenc szentté avatása tiszteletére rendezett nyolcnapos ünnepen állított-

⁹⁷ Dij Gemelli [...] sive Divi: Aloysius Gonzaga ac Stanislaus Kostka [...] – Apparatus, quem ad solennem Sanctorum Aloysii Gonzaga, ac Stanislai Kostka [...] In Sanctorum Album adscriptorum Trenchiniense S. J. Collegium, 17. Augusti, Anno 1727 adornavit. Typ. Acad., Tyrnaviae 1727.

⁹⁸ Lilietum Aloysianum, Rosetum Stanislaum [...] Hodie ad Divi Joannis Bapt. Tyrnaviae adumbratum dum Divinis beneficiis gratiam referret [...], Typ. Acad., Tyrnaviae 1727.

⁹⁹ [Johannes Baptista Mayr, 1693–1760], Sacra solennia, quibus Divos suos, Aloysium Gonzagam et Stanislaum Kostkam [...] proponerunt Patres Societatis Jesu Collegii Jaurinensis, anno M.DCC.XXVIII. J. A. Streibig, Jaurini (1728).

ták fel a társaság kolozsvári oratoriumában. A leírás szerint a tizennégy szimbólum közül a XII. jelképezte a szent halálát. A feliratról („Mors sancta” – Szent halál), képből (Az új évet jelző zodiákus tizenkét jegye a lenyugvó nappal), mottóból („Explet ut inchoet” – Beteljesít, hogy elkezdődjön) és verses inscriptióból álló kompozíció a halállal kezdődő „új élet” hagyományos képzetét fogalmazta meg.¹⁰⁰ A zodiákus tizenkét jegye újévi konstellációban az értelmezés szerint arra utal, hogy a szent újévkor bekövetkezett halála előtt tizenkét évig gondozta embertársai lelkét.

Következtetések

A magyarországi irodalmi emblematika halálkoncepciójának történetében három szakasz különíthető el: 1. a halált az élet integráns részének tekintő humanista gondolatvilág jelentkezése a 16. század második felében és a 17. század elején; 2. az összetett humanista felfogás közérthetővé tett változata, összekapcsolódva a katolikus és lutheránus elképzelésekkel a 17–18. században; 3. a halál „megszelídítésére”, elkendőzésére vagy megszépítésére irányuló úgynevezett „napi alkalmazású” halálemblematika a 18. században. A három szakasz a korábbi eszmék hosszú továbbélése és a külföldi művek megkésett adaptációja miatt nem válik el élesen egymástól. Szembetűnő az is, hogy nem találtunk nyomot a halálfogalom gyökeres átalakulására, a halál elidegenítésére és racionalizálására, ami a felvilágosodással kezdődően ment végbe.

A halál az emblematika szinte minden műfajában kedvelt motívumnak számított, s a kompozíciókat a halálról vallott különféle elvont elképzelések közvetítésének szolgálatába állították. Az emblémákat változatos értelemadási stratégiákkal kapcsolták össze és differenciált retorikai diszpozíció keretében alkalmazták. A nagyszámú topikus elem használata mellett jól kitapinthatóak a kreativitás és az egyéni invenció jelei. Az emblémák létrehozásában meghatározónak bizonyult a kulturális közvetítettség, míg a személyes tapasztalat többnyire másodlagos szerepet játszott.

Viszonylag ritka a halál más eszméktől független, önálló ábrázolása, s konkrét személytől elvonatkoztatott megjelenítésére is csupán néhány példát találtunk.¹⁰¹ Valóságos személyek halálának reprezentációja elsősorban a temetéssel kapcsolatos nyomtatványok és az emblematiszta szentéletrajzok sajátossága, de példaként al-

¹⁰⁰ Prima Joannis Francisci Regis Societatis Jesu Presbyteri [...] in sanctos relati solennia, Duplici laudationis genere, Oratorio, Symbolico celebrata [...] a Rhetoribus Claudiopolitanis oblata – Divus Joannes Franciscus Regis, Societatis Jesu Presbyter, Inscriptionibus Symbolicis celebrans. Typ. Acad., Claudiopoli 1738.

¹⁰¹ Hevenesi, G.: Succus prudentiae i. m. 68–70; [Partinger, F.]: Ratio i. m. 97–106, 301–312; Saavedra D. F.: Idea Principis Christiano-Politici, 1748 i. m. 425–430.

kalmazva előfordul a humanista emblémagyűjteményekben is. A halál mindhárom műfajban az egyéni sors keretében, személyre szabott formában jelenik meg. Az emblematicus szentéletrajzokban a halál körülményeinek aprólékos leírása elengedhetetlen követelménye a „mors sancta” további értelmezésének. Itt sem ritka a képi visszautalás a halált megelőző időszakra. A „személyre szabott halál” gondolkörében – a kutatás mai állása szerint – a magyar anyagban kivételesnek számítanak az olyan emblémák, melyek a rokonok halálát, a halál közvetlen okát és körülményeit, a halott eltemetését és az ellenség halálát tematizálják. A halál speciális formájaként ábrázolták az öngyilkosságot fikciós elbeszélés kontextusában.

Gyakran hangsúlyozták a halál törvényszerű voltát, mintegy az élők vigasztalására, illetőleg figyelmeztetésére (*memento mori*). A halál kikerülhetetlenségének gondolata egyedül az emblematicus szentéletrajzokból hiányzik; a „mors sancta”-t ugyanis itt nem elszenvedett tényként, hanem vágyott célként értelmezték. A biztos halál eszméje két fejedelmi tükörben összekapcsolódott „a halálban mindenki egyenlő”, illetve „a halál mindenkit egyenlővé tesz” toposzokkal. Lackner Kristóf erre alapozva fogalmazza meg az elvárást, hogy az uralkodó legyen könyörületes alattvalóihoz.

Az elmúlás gondolkört alapvetően ösztönözte és többszörösen átszötte a horatiusi „*Non omnis moriar*” eszméje. Az először Zsámboky emblémagyűjteményében, később Lackner fejedelmi tükörében, majd a jezsuita gondolkodás révén módosult formában Hevenesi morális kézikönyvében egyaránt megtalálható koncepció nem csupán a földi emlékezet biztosítására vonatkozik, hanem összekapcsolódik a megfelelő életvitelt érintő tanácsokkal is. E művek halállal kapcsolatos emblémái a magánszféra mellett hangsúlyosan foglalkoznak az egyén viszonyával a társadalomhoz, a politikához és a transzcendenshez. Zsámboky az elmúlást következetesen összekapcsolta az élettel, s tagadta, hogy a halál véget vethet az ember munkában eltöltött földi létének. A mulandóság gondolatához társította az emlékezet, az erény és a dicsőség eszméit, s ezzel ráirányította a figyelmet a halál legyőzésének lehetőségeire. Az alkotó ember halála a halált túlélő hírnév reprezentánsa, s a halál figyelmeztet az anyagi javak és a szerzés örökös vágyának hiábavalóságára. Megjelenik nála az idő előtti és az ártatlanul elszenvedett, erőszakos halál kérdése, s utal Magyarország aktuális történelmi helyzetére. Lacknernél a mulandósággal és a halállal szembehelyezett „idő iránti kapzsiság” gondolata, valamint az idő megfelelő kihasználására vonatkozó tanács tartozik ide.

A 17. század közepétől a humanista, késő humanista felfogással szemben előtérbe lép a keresztény teológia, a pietizmus és a keresztény sztoicizmus által befolyásolt halálértelmezés. Ezek a hatások egyaránt megragadhatók az elmélkedés- és imádságyűjtemények, az emblematicus szentéletrajzok és a személyes, családi vagy rendi reprezentációt szolgáló, temetéssel kapcsolatos munkák halál-emblémáiban. Ebben a felfogásban a test halála a lélek szabadulása; a halállal lehetőség nyílik

a mennyei boldogságra, illetve az ítéletet követő feltámadásra. A „halál mint az eredendő bűn következménye”-toposz mellett olyan elképzelések is megtalálhatók, mint a bármikor bekövetkező halál készséges elfogadása, vagy a felfogás, hogy a halálról való gyakori elmélkedés jobbá tesz, megőrzi a hibák elkövetésétől és elősegíti az életszentség formálását. A kontextust gyakran a négy utolsó dologra (halál, ítélet, menny, pokol) vonatkozó elképzelés alkotja.

Több embléma variálja a biztos halált előidéző bűnbeesés keresztény koncepcióját. Eszerint a halál Isten akarata, az emberi nem fátuma, s ezért félni sem érdemes tőle. Ugyancsak gyakori egy másik, rendszerint vallási összefüggésben megjelenő elképzelés, mely szerint a halálra érdemes jól felkészülni. Az emblematisz s szent-életrajzokban a halál képe szinte derűs összbenyomást kelt. A „mors sancta” együtt jár ugyan az ember halála előtti szenvedésével, de a szenvedést következetesen a keresztény értékrenden belül, a halálon túli új élet kezdeteként értelmezik.

Az emblémákban ismételt előfordul a halál kontaminálódása a mulandóság (vanitas), az idő és az időpont bizonytalanságának (incertitudo mortis) képzetével. A halál több alkalommal Kronosz képében jelenik meg, vagy közvetlen közelségben áll vele, illetve más, az időre vonatkozó ismert jelképpel szimbolizálják. Az idő múlására figyelmeztet az óramutatót igazító halál és a minden óraütéskor a kezét megbökö gyűrü motívuma. Az idő „keresztény múlása” gondolatkörben a halál lehet a földi érettség jele, de ábrázolható egy megszentelt helyről, például templomból való távozásként is. Különböféle összefüggésekben tűnnek fel a halálról mint győzelemről, áldozatról és szabadítóról vallott elképzelések.

Számos embléma foglalkozik a halálon túli földi étellel, az emlékezettel és az e világi halhatatlansággal. Ezek fő biztosítékai az alkotó munka és a könyvek. Az uralkodó emlékezetét elsősorban az szolgálja, ha alattvalói javát kereste életében. A gondolat 18. századi abszolutista változata szerint az uralkodó földi életének folytatását biztosítja halála után továbbélő birodalma és tetteinek hatása. A humanista értelemben vett hírnév, dicsőség gondolatát Zsámboky János emblémái és epitáfiumai közvetítik a leghatásosabban: a folytonos szellemi tevékenység éppúgy biztosítja ezt, mint egy kivételes cselekedet vagy a kortársak emlékezete. Az utóbbi gondolat egyben szerzői önreflexióként is értelmezhető: Zsámboky személyes írói és tudósi tapasztalata volt, hogy a szellemi alkotásban megörökített személy emléke túléli az idő múlását.

A „halálon túli élet” a keresztény felfogás szerint egyaránt lehet megérdemelt pihenés, lelki nyugalom, mennyei boldogság, a feltámadás reménye, sírba térés a lélek új életének kezdetével, s nem utolsósorban találkozás Istennel. Jellegetesen keresztény elképzelés a kegyes halál képzete és a bármikor érkező halál készséges elfogadásának gondolata, elsősorban az erkölcsi kézikönyvekben, az elmélkedés- és imádsággyűjteményekben, valamint az emblematisz szentéletrajzokban. Ugyanide tartoznak a jó halálra való felkészülés eszméje és a „meditatio mortis”-emblémák a Borgia Ferenc szentté avatására készült sorozatból.

A halálhoz kapcsolódó témák és jelentések köréből ugyanakkor feltűnően hiányzik a szerencse (fortuna), a szerencsétlenség és az alkalom (occasio) témája, noha ezek többször föltűnnek a magyarországi irodalmi emblematikában.¹⁰² Ugyancsak hiányoznak például az európai emblematikában előforduló következő gondolatok: Erósz és Thanatosz összekapcsolása;¹⁰³ a fősvény és a tékozló ember kívánt halála;¹⁰⁴ a halálon túli barátság és a halott rágalalmazása;¹⁰⁵ az erőszakos halál bosszúja;¹⁰⁶ az önkéntes halál elősegítésének tilalma;¹⁰⁷ a nyelv mint az élet és halál előidézője.¹⁰⁸

Megfigyelhettük azt is, hogy – eltekintve az egyházi, azon belül a jezsuita szerzők túlsúlyától, illetőleg kizárólagos jelenlététől bizonyos műfajokban – nincsenek markáns felekezeti különbségek sem a halállal kapcsolatos emblémák retorikai struktúrájában, sem képi világában, sem mondanivalójában. Alapvetően itt is a folyamatosan változó műfaji követelményrendszer, a gyakorlati igény és az egyéni invenció szabályozta a művek létrehozását, s a felekezeti hovatartozás másodlagos volt. A jelenségben közrejátszhatott az is, hogy a felekezeteket elválasztó teológiai elképzelések közül Magyarország egyik sem vált fontos emblémaalkotó tényezővé.

A magyarországi forrásanyag túlnyomó részében az európai emblematika jól kidolgozott és begyakorolt szerkesztésmódjait, ismert metaforizációs technikáit vették igénybe. Leggyakoribb a háromrészes szerkezet különböző változatainak alkalmazása, számos esetben azonban elmarad az egykor valóságosan létező, látható és a reprezentációt szolgáló képek reprodukálása. Egy esetben elhagyták még a képleírásokat is, s csupán az emblémák mottóját, explikációját és a velük kifejezni kívánt gondolatot rögzítették. Zsámboky emblémáiban szembevetendő az epigrammák elsődlegessége a képekkel szemben, amelyek néha új motívumokat tartalmaznak vagy egyáltalán nem kapcsolódnak a szöveghez.

A halállal kapcsolatos emblematikus képhasználat nagy változatosságot mutat, s a szokványos motívumok mellett egyedi kombinációk is megfigyelhetők. A képek kiválasztásának fontos szempontjai a meghökkentés és a meggyőzés szándéka, valamint a hatásszágra törekvés. A halál gondolatának felidézésére az antropomorf ábrázolás szolgáltatta a legkevesebb magyarázatot igénylő, széles körben elterjedt megoldást. A halál gyakran a késő középkorban elterjedt módon, megszemélyesítve, a feloszlóban lévő emberi test vagy csontváz képében jelenik meg a képi narratíva részeként. Ez az ábrázolásforma nem igényelt különösebb magyarázatot, s az

¹⁰² Knapp É.: Irodalmi emblematika Magyarországon i. m.; Knapp Knapp, É. – Tüskés, G.: *Emblematics in Hungary* i. m.

¹⁰³ Henkel, A. – *Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 1365.

¹⁰⁴ Henkel, A. – *Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 521, 553–554.

¹⁰⁵ Henkel, A. – *Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 259, 789.

¹⁰⁶ Henkel, A. – *Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 1505.

¹⁰⁷ Henkel, A. – *Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 1851.

¹⁰⁸ Henkel, A. – *Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 731.

elmélkedés-gyűjteményekben éppúgy megtalálható, mint a temetéssel kapcsolatos nyomtatványokban és az emblematikus szentéletrajzokban.

A halál kevésbé attraktív, redukált ábrázolása a koponya a csontokkal. Összetett szimbolikus környezetben éppúgy felhasználták ezt a motívumot, mint egyszerűbb elemekkel kombinálva és önmagában. További lehetőség, hogy a temetés jelenetével vagy a nyitott koporsóban fekvő halottal jelképezik a halált.

Több műfajban alkalmazták a lenyugvó Nap ábrázolását a halál és/vagy a mulandóság jelképeként. Zsámboky más haláljelképekkel együtt használta a motívumot, Saavedránál földgömbre helyezett, uralkodói jelvényekkel ellátott koporsót világít meg a lenyugvó nap. Temetési kiadványokban a lenyugvó Nap képe önmagában éppúgy a halált jelenti, mint mellékmotívumokkal kiegészítve. A halál és a halálból feltámadó élet képi toposzaként széles körben alkalmazták a tűzben eléggő főnixet, s közismert szimbólumként kezelték a döglött számaron lakomázó madarakat és a halála előtt legszebben éneklő hatyú motívumát.

Különösebb magyarázatra nem szoruló haláljelképnek számított a fáról leesett érett gyümölcs motívuma. Ennek speciális változata, amikor a fán gyümölcsök helyett emberi koponyák láthatók. A különféle égi és légköri jelenségek mellett a halálra utalhat az olvadó hó és a megfeneklett vagy a kikötőbe érkezett, illetve ott álló hajó képe. A halál és az idő múlásának együttes kifejezésére kedvelt motívumnak számít az óra. Ugyanakkor a másutt kedvelt halálszimbólumok közül nem fordul elő például a sakkjáték,¹⁰⁹ Narcissus,¹¹⁰ a bagoly¹¹¹ és a krokodil.¹¹² Hiányoznak az olyan összetettebb jelenetek is, mint például a halál által húzott kocsin ülő anya gyermekével, vagy hogy a halál készen áll egy uralkodó által présbe szorított földgömb kiszabadítására.¹¹³

Az antik mitológiával, irodalommal és az antikvitásban élt személyiségek sorával összekapcsolt emblémák jelentős mértékben emelték a halállal kapcsolatos mondanivaló intellektuális színvonalát. Az antik példák ereje közismertté válásukkal és leegyszerűsödésükkel meggyengült ugyan a 18. századra, de ezek a kompozíciók még így is választékos megoldásnak számítottak. A Zsámboky *Emblematá-*jának itt elemzett emblémáiban előforduló antik és humanista utalások imitációjára nem találtunk példát, viszont a 18. század elején készült halálemblémák képi részén

¹⁰⁹ Henkel, A. – *Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 1305–1306; *Mathieu-Castellani, G.*: *Emblèmes de la mort* i. m. 50–53, 58–61.

¹¹⁰ *Castellani, G.*: *Emblèmes de la mort* i. m. 75–79.

¹¹¹ *Henkel, A. – Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 891–892; *Mathieu-Castellani, G.*: *Emblèmes de la mort* i. m. 94–98.

¹¹² *Henkel, A. – Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 674; *Mathieu-Castellani, G.*: *Emblèmes de la mort* i. m. 98–102.

¹¹³ *Henkel, A. – Schöne A.*: *Emblemata* i. m. 969, 1427.

megjelent például P. Valerius konzul halála, a Héraklész oszlopai között áthaladó és kikötő hajó, valamint az antik áldozati oltáron eléggő bárány motívuma.

A biblikus ismeretekre épülő és a keresztény hit elemeiben való jártasságot feltételező szimbólumok alkalmazása a 17. század második felétől többszörösen meghaladta az antik és humanista eredetű motívumokét. Ez részben magyarázható az utóbbiak halál utáni sorsra és boldogulásra vonatkozó, a keresztény elképzelésekkel gyakran ellentétes jelentésével. Egyszerű képi toposzokat éppúgy alkalmaztak, mint az Ó- és az Újszövetségből merített, összetettebb értelmű képeket, amilyen például az Ararát hegyén megpihenő Noé bárkája, a mennyei jegyesség és Jézus mint jó pástör ábrázolása.

A színlelés 17. századi kézikönyvében, *Della dissimulazione onesta* (1641) c. munkájában Torquato Accetto három alkalommal tesz említést a halál gondolatáról, ami önmagában is jelzi a halál és a disszimuláció szoros kapcsolatát. „A disszimulálásból származó haszonról” c., IX. fejezet egyik megállapítása szerint a földi szépség „nem más, mint az életkor kegyéből disszimulált holttest, amely vonásaiban és színeiben még őrzi azt, aminek az idő és a halál hatalma előtt be kell hódolnia.”¹¹⁴ A „Mások szerencsés tudatlanságának disszimulálásáról” c., XVIII. fejezetben Accetto arról ír, hogy a halál nem ura a kiváló erényű ember hírnevének. Petrarca után Dante *Isteni színjátékát* idézi:

nagynak kell lenni, hogy az ember éltét
holtan új élet toldja új jövőkig.

(Paradicsom, IX, 41–42. Babits M. ford.)

S hozzáteszi, „[ily] módon szabadul ki a hírnév a halál kezei közül”.¹¹⁵ Végül a XXIII. fejezetnek már a címe – „Csak egyetlen napon nincs szükség disszimulálásra” – utal a halálra, előre jelezvén a gondolatot, mely szerint a disszimulálást csak a halál és az ítélet szünteti meg az ember életében.¹¹⁶

Az általunk vizsgált forrásanyag tükrében úgy tűnik föl, hogy az élőknek, közülük is elsősorban a társadalom vezető csoportjainak fokozott mértékben szükségük volt a halál elfedésére. Változatos módon törekedtek erre, s eszközként használták kiemelt pozíciójuk megőrzése érdekében. A vizsgálat jelzi, hogy a halál álcázása fontos szerepet játszott az uralkodói, főúri reprezentációban, a politikai elit önértelmezésében és a róla alkotandó kép alakításában. Megmutatja azt is, hogy az emblematikus kifejezésmód nagymértékben segítette a különféle halálkoncepciók közérthetővé tételét és széles körű társadalmi elfogadtatását.

¹¹⁴ *Torquato Accetto*: A tisztességes színlelésről. Ford., bev., jegyz. Vigh Éva. JATEPress, Szeged, 1997. 57–58.

¹¹⁵ Uo., 79–80.

¹¹⁶ Uo., 89–90.